

**АЛИШЕР НАВОИЙ НОМИДАГИ ТОШКЕНТ ДАВЛАТ ЎЗБЕК
ТИЛИ ВА АДАБИЁТИ УНИВЕРСИТЕТИ ҲУЗУРИДАГИ ИЛМИЙ
ДАРАЖАЛАР БЕРУВЧИ DSc.03/30.12.2019.Fil.19.01
РАҚАМЛИ ИЛМИЙ КЕНГАШ**

**АЛИШЕР НАВОИЙ НОМИДАГИ ТОШКЕНТ ДАВЛАТ ЎЗБЕК
ТИЛИ ВА АДАБИЁТИ УНИВЕРСИТЕТИ**

ИСМОИЛОВ ИЛЁС АБДУКАЮМОВИЧ

**АЛИШЕР НАВОИЙНИНГ «САДДИ ИСКАНДАРИЙ» ДОСТОНИ
ГЕНЕЗИСИ ВА ПОЭТИКАСИ**

10.00.02 – Ўзбек адабиёти

**Филология фанлари доктори (DSc) диссертацияси
АВТОРЕФЕРАТИ**

Тошкент – 2022

**Филология фанлари доктори (DSc) диссертацияси автореферати
мундарижаси**

**Contents of dissertation abstract of doctor of science (DSc) on
philological sciences**

**Оглавление автореферата диссертации доктора наук (DSc) по
филологическим наукам**

Исмоилов Илӛс Абдукаюмович

Алишер Навоийнинг «Садди Искандарий» достони генезиси ва
поэтикаси.....3

Ismoilov Ilyos Abdukayumovich

Genesis and poetics of the poem “Saddi Iskandari” (“Iskander’s Wall”) by
Alisher Navoi 27

Исмоилов Илӛс Абдукаюмович

Генезис и поэтика поэмы «Садди Искандари» («Стена Искандера»)
Алишера Навои.....49

Эълон қилинган ишлар рўйхати

List of published works 54
Список опубликованных работ

**АЛИШЕР НАВОИЙ НОМИДАГИ ТОШКЕНТ ДАВЛАТ ЎЗБЕК
ТИЛИ ВА АДАБИЁТИ УНИВЕРСИТЕТИ ҲУЗУРИДАГИ ИЛМИЙ
ДАРАЖАЛАР БЕРУВЧИ DSc.03/30.12.2019.Fil.19.01
РАҚАМЛИ ИЛМИЙ КЕНГАШ**

**АЛИШЕР НАВОИЙ НОМИДАГИ ТОШКЕНТ ДАВЛАТ ЎЗБЕК
ТИЛИ ВА АДАБИЁТИ УНИВЕРСИТЕТИ**

ИСМОИЛОВ ИЛЁС АБДУКАЮМОВИЧ

**АЛИШЕР НАВОИЙНИНГ «САДДИ ИСКАНДАРИЙ» ДОСТОНИ
ГЕНЕЗИСИ ВА ПОЭТИКАСИ**

10.00.02 – Ўзбек адабиёти

**Филология фанлари доктори (DSc) диссертацияси
АВТОРЕФЕРАТИ**

Тошкент – 2022

Фан доктори (DSc) диссертацияси мавзуси Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамаси ҳузуридаги Олий аттестация комиссиясида B2021.4.DSc/Fil351 рақам билан рўйхатга олинган.

Докторлик диссертацияси Алишер Навоий номидаги Тошкент давлат ўзбек тили ва адабиёти университетида бажарилган.

Диссертация автореферати уч тилда (ўзбек, инглиз, рус (резюме) Илмий кенгашнинг веб-саҳифасида (www.tsuull.uz) ва "Ziyounet" Ахборот таълим порталида (www.ziyounet.uz) жойлаштирилган.

Илмий маслаҳатчи:	Сирожиiddинов Шухрат Самариддинович филология фанлари доктори, профессор
Расмий оппонентлар:	Шодмонов Нафас Намозович филология фанлари доктори, профессор Муҳиддинов Муслихиддин Қутбиддинович филология фанлари доктори, профессор Эшонқулов Хусниддин Примович филология фанлари доктори, доцент
Етакчи ташкилот:	ЎЗР ФА Ўзбек тили, адабиёти ва фольклори институты

Диссертация ҳимояси Алишер Навоий номидаги Тошкент давлат ўзбек тили ва адабиёти университети ҳузуридаги DSc.03/30.12.2019.Fil.19.01 рақамли Илмий кенгашнинг 2022 йил «19» 12 соат 10 дақиқадаги мажлисида бўлиб ўтади. (Манзил: 100100, Тошкент, Яққасарой тумани, Юсуф Хос Ҳожиб кўчаси, 103. Тел: (99871) 281-42-44; факс: (99871) 281-42-44; факс: (99871) 281-12-44. (www.tsuull.uz).

Диссертация билан Алишер Навоий номидаги Тошкент давлат ўзбек тили ва адабиёти университети Ахборот-ресурс марказида танишиш мумкин. 6239 рақам билан рўйхатга олинган) (Манзил: 100100, Тошкент, Яққасарой тумани, Юсуф Хос Ҳожиб кўчаси, 103. Тел: (99871) 281-42-44; факс: (99871) 281-42-44; факс: (99871) 281-12-44 (www.tsuull.uz).

Диссертация автореферати 2022 йил «10» 12 кун тарқатилди.

2022 йил «10» 12 дақиқадаги 1 рақамли реестр баённомаси)

И.И.Адилова
Илмий даражалар берувчи илмий кенгаш
раиси, филол.ф.д., профессор

Қ.У.Пардаев
Илмий даражалар берувчи илмий кенгаш
илмий котиби, филол.ф.д., доцент

Қ.Б.Ўлдошев
Илмий даражалар берувчи илмий кенгаш
кошидаги илмий ёзма раиси, пед.ф.д.,
профессор

КИРИШ (Докторлик (DSc) диссертацияси аннотацияси)

Диссертация мавзусининг долзарблиги ва зарурати. Жаҳон халқларининг яратувчилик даҳоси билан юзага келган ва ўзида маънавий-маърифий, илмий меросни акс эттирган адабиётни тадқиқ этиш, инсон руҳияти, адабий-эстетик тафаккур тарзига хос қонуниятларни аниқлаш бугун муҳим аҳамиятга эга. Хусусан, халқаро миқёсда филология соҳасида гуманистик глобализация ва интеграция жараёнлари билан бир қаторда миллий адабий меросни чуқур ўрганиш орқали уни тарғиб этиш ва ўзига хос жиҳатлари борасида мукаммал тасаввурларни шакллантириш тенденциясининг кучайиб бораётгани ҳақиқат. Бунда исталган миллатнинг адабий мероси, поэтик тафаккури маҳсулининг инсоният маънавий оламини юксалтиришдаги ўрнини илмий асослаш долзарблик касб этади.

Дунё адабиётшунослигида ҳозирда интертекстуал, гипертекстуал, генетик ва компаративистик ёндашув тенденциялари муҳим аҳамиятга молик бўлиб улгурди, чунки адабиёт ижодий ҳодиса ва жараён сифатида асл моҳиятни мазкур аспектларда кўпроқ намоён этади. Шунингдек, замонавий дунёнинг интеллектуал салоҳияти ва медиа-рақамли потенциали адабиётшуносликнинг мазкур жабҳалари ривожланишига кенг шароит яратди. Аслида ҳар қандай адабий ҳодиса ёки адибнинг ижодий-илмий мероси, фаолияти борасида фикр билдирилганда, баркамол адабий-эстетик қарашлар ва концепциялар таҳлилида масаланинг генезисидан келиб чиқиш ва шу асосда поэтикага оид хулосалар чиқарилиши зарур. Ушбу принцип нафақат дунё адабиётшунослиги, балки миллий адабиётшуносликлар ривожини тушунишда ҳам муҳим аҳамият касб этади ва у жиддий эътибор қаратилиши керак бўлган илмий муаммолардандир.

Ўзбек адабиётининг қадимий илдизлари, кўҳна ўтмиш ва бой меросга эга эканлиги уни филологиядаги хилма-хил ёндашувлар асосида тадқиқ этишга имкон беради. Жумладан, буюк шоир ва мутафаккир, миллий маънавиятимиз асосчиларидан бўлган Алишер Навоий асарлари бу борада катта адабий манба вазифасини бажара олади. Бугун «Алишер Навоий асарларида теран ифода топган миллий ва умуминсоний ғояларнинг жаҳон тамаддунида тутган ўрнини ҳамда ўсиб келаётган ёш авлоднинг интеллектуал салоҳиятини ошириш, улар қалбида юксак ахлоқий фазилатларни тарбиялашдаги бекиёс аҳамиятини назарда тутиб, шунингдек, улуғ шоир ва мутафаккирнинг адабий-илмий меросини мамлакатимизда ва халқаро миқёсда янада чуқур тадқиқ қилиш ва кенг тарғиб этиш»¹ муҳим аҳамият касб этмоқда. Аслида, Алишер Навоий ижоди барҳаётлигининг бош сабаби ҳам унинг чуқур илдизларга эгаллиги ҳамда теран асосларга таянишидир. Аммо навоийшуносликка оид мавжуд тадқиқотларнинг аксарида масаланинг мазкур жиҳати эътибордан четда қолди, натижада

---

¹ O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Sh.M.Mirziyoyevning "Buyuk shoir va mutafakkir Alisher Navoiy tavalludining 580 yilligini keng nishonlash to'g'risida"gi qarori // Qonun hujjatlari ma'lumotlari milliy bazasi, 20.10.2020, 07/20/4865/1395-son.

Навоий асарларининг генезиси тадқиқ этилган ва шу асосда шоирнинг поэтик кашфиётлари кўрсатиб берилган илмий ишлар кам ёзилди. Сюжет миграцияси каби муҳим илмий масалалар Навоий ижоди мисолида етарли ўрганилмади. Ҳолбуки, генетик ёндашув Навоий ижодининг нақадар мустаҳкам асосларга таянгани ва оригиналлигини кўрсатса, поэтик ёндашув адибнинг бадиий маҳорати ва ижодий индивидуаллигини тушунишга муносиб ёрдам беради. Шунга кўра, Алишер Навоий ижодини илмий-назарий асосда ўрганишда генетик ва поэтик аспектларга мутаносиб эътибор қаратиш ҳозирги ўзбек навоийшунослиги учун долзарб масала ҳисобланади.

Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2016 йил 13 майдаги ПФ-4797-сон «Алишер Навоий номидаги Тошкент давлат ўзбек тили ва адабиёти университетини ташкил этиш тўғрисида», 2019 йил 21 октябрдаги ПФ-5850-сон «Ўзбек тилининг давлат тили сифатидаги нуфузи ва мавқеини тубдан ошириш чора-тадбирлари тўғрисида»ги фармонлари, 2017 йил 17 февралдаги ПҚ-2789-сон «Фанлар академияси фаолияти, илмий тадқиқот ишларини ташкил этиш, бошқариш ва молиялаштиришни янада такомиллаштириш чора-тадбирлари тўғрисида», 2020 йил 19 октябрдаги ПҚ-4865-сон «Буюк шоир ва мутафаккир Алишер Навоий таваллудининг 580 йиллигини кенг нишонлаш тўғрисида»ги қарорлари, Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 2018 йил 16 февралдаги 124-Ф-сон «Ўзбек мумтоз ва замонавий адабиётини халқаро миқёсда ўрганиш ва тарғиб қилишнинг долзарб масалалари» мавзусидаги халқаро конференцияни ўтказиш тўғрисида»ги фармойиши ҳамда соҳага тегишли бошқа меъёрий-ҳуқуқий ҳужжатларда белгиланган вазифаларни амалга оширишда ушбу диссертация муайян даражада хизмат қилади.

Тадқиқотнинг республика фан ва технологиялари ривожланишининг устувор йўналишларига мослиги. Диссертация республика фан ва технологиялари ривожлантиришнинг «Ахборотлашган жамият ва демократик давлатни ижтимоий, иқтисодий, маданий, маънавий-маърифий ривожлантириш, инновацион иқтисодиётни ривожлантириш» устувор йўналишига мувофиқ бажарилган.

Диссертация мавзуси бўйича хорижий илмий тадқиқотлар шарҳи².

Адабий ҳодиса ва асар генезиси, муштарак бадиий мотивлар, адабий алоқалар ва поэтика масалалари бўйича дунёнинг етакчи илмий марказлари, жумладан, University of Strasbourg (France, 1890), Akademie der Wissenschaften in Wien (Austria, 1889), British Museum, (UK, 1889 – 1890), University of London (UK, 1929), University of California (USA, 1995, 2005, 2008, 2017), New York University (USA, 1967, 1970), Columbia University (USA, 1997, 2008, 2011), Indiana University (USA, 1971),

² Диссертация мавзуси бўйича хорижий илмий тадқиқотлар шарҳи <https://www.proquest.com/>, <https://en.unistra.fr>, <https://www.oeaw.ac.at>, <https://www.britishmuseum.org/>, <https://www.london.ac.uk/>, <https://www.universityofcalifornia.edu/>, <https://www.nyu.edu/>, <https://www.columbia.edu/>, <https://www.indiana.edu/>, <https://www.aile-icla.org/>, <https://www.wisc.edu/>, <https://www.unc.edu/>, <https://www.yale.edu/>, <https://www.uchicago.edu/>, <https://www.gup.ru/>, <https://vu.nl/nl>, <https://ut.ac.ir/fa>, <https://science.gov.az/az>, <https://archive.org/>, <https://www.disscat.com/>, <http://diss.natlib.uz/> ва бошқа манбалар асосида амалга оширилди.

International Comparative Literature Association (UK, 1970 – 2021), University of Wisconsin (USA, 1968), University of North Carolina (USA, 1972), Yale University (USA, 1974), University of Chicago (USA, 2007), Санкт-Петербургский гуманитарный университет (Санкт-Петербург, 2009), University of Missouri (USA, 2009, 2014), Vrije Universiteit (Netherlands, 2011), University of Tehran (Iran, 1364(h.)), Azərbaycanın Milli Elmlər Akademiyası (Azərbaycan, 1947, 1999, 2002) да тадқиқотлар олиб борилмоқда.

Искандар мавзуси, унинг манбалари, сюжети ва образлари, Алишер Навоий ижодиётининг адабий қиммати масалалари дунёнинг етакчи тадқиқот ва таълим марказларида ўрганилиб бир қатор илмий натижалар олинган, жумладан: Александр романларнинг турли версиялари генезиси ўрганилиб, мавзунинг адабиёт билан муносабати, Шарққа трансформацияси тўғрисида муайян қарашлар баён қилинган (University of Strasbourg, France; Akademie der Wissenschaften in Wien)³, Псевдо-Каллисфен аънаси, унинг сурёний версия бўйича тадқиқотлар амалга оширилган, асар инглизчага таржима қилиниб, мавзунинг Ғарб ва Шарқдаги эволюцияси тушунтирилган (British Museum, UK)⁴, Александр тарихининг кейинги даврлардаги рецепцияси, Александр ҳақида асар ёзиш аънасининг форсий аспекти масалалари ўрганилган (Routledge, University of Exeter, Great Britain)⁵, Шарқ ва Ғарбнинг илмий-маданий алоқалари, шарқ маданияти ва фанига ғарбона тушунча ва қарашларнинг таъсири, ҳикмат адабиёти ва юнон фалсафасининг ўзаро боғлиқлиги масалалари тадқиқ этилган (Yale University, USA)⁶, антик давр, Александр фаолияти, эллинизм, форс – юнон урушлари тарихи ўрганилди (University of Texas, University of Iowa, USA)⁷, Александр ҳақидаги араб қиссалари, уларнинг тарихий тақомили, Гог-Магог ҳақидаги тасаввурлар тарихи ёритилган (Vrije Universiteit, Netherlands)⁸, туркий манбаларда қайд этилган Искандар ҳақидаги маълумотлар таҳлил этилган (Chicago University, USA; Utrecht University, Netherlands)⁹, Навоийнинг Марказий Осиё адабий муҳитига олиб кирган янгиликлари, кейинги давр адабиётига таъсири очиб

³ Nöldeke T. Beiträge zur Geschichte des Alexanderromans. – Wien: In Commission bei F. Tempsky, 1890. – 56 b.

⁴ The History of Alexander the Great, being the Syriac Version of the Pseudo-Callisthenes. Edited from five manuscripts, with an English translation and notes by Ernest A. Wallis Budge. – Cambridge: At the University press, 1889. – 680 p.

⁵ Stoneman Richard. Alexander the Great: A Life in Legend. – New Haven / London: Yale University Press, 2008; The Alexander Romance in Persia and the East. Edited by Richard Stoneman, Kyle Erickson, Ian Netton. – Groningen: Barkhuis Publishing – Groningen University Library, 2012. – 420 p.

⁶ Gutas Dimitri. Greek Philosophers in the Arabic Tradition (Variorum Collected Studies Series: CS698). – New York: Routledge, 2016. – 335 p.; Greek Thought, Arabic Culture. The Graeco-Arabic Translation Movement in Baghdad and Early 'Abbasid Society. (2nd-4th / 8th-10th centuries). – London and New York, 1998. – 248 p.; Gutas D. The Greek and Persian background of Early Arabic Encyclopedism. Сайид Махдий таржимаси. URL: <http://www.ettelaathekmatvamarefat.com/new/index> (12.04.2018)

⁷ Green Peter. Alexander of Macedon, 356-323 B.C.; A Historical Biography. – Berkeley – Los Angeles – London: University of California Press, 2013. – 668 p.; Alexander The Great and the Hellenistic Age. – London: The Orion Publishing Group, ltd., 2007. – 269 p; The Greco-Persian Wars. – Berkeley – Los Angeles – London: University of California Press, 1998. – 384 p.

⁸ Dufikar-Aerts Faustina. Alexander Magnus Arabicus. – Paris – Leuven – Walpole: Peeters, 2010. – 440 p.; Seyed-Gohrab, F. Doufikar-Aerts, S. McGlinn. Embodiments of Evil: Gog and Magog. – Leiden: Leiden University Press, 2011. – 165 p.

⁹ Boeschoten H. Alexander Stories in Ajam Turkic. Wiesbaden, 2009.; Dankoff R. The Alexander romance in the Diwan Lughat at-Turk. In: Humaniora Islamica 1 (1973), pp. 233 – 244.

берилган (Indiana University, USA)¹⁰, Навоий поэтикасидаги билингвизм ҳодисасини тадқиқ этилган (The University of Michigan, USA)¹¹, Искандар қиссасидаги тарихий ўзгаришлар, Искандар образи тасвирланган форсий манбалар ҳамда уларнинг Навоий ижодига таъсири масалалари кўрсатилган (Ленинградский государственный университет, Россия)¹², Искандар образининг фольклор ва ёзма адабиёт анъаналари билан алоқасига эътибор қаратилган (Казахский педагогический институт имени Абая, Казахстан)¹³, Искандар образининг форс адабиётидаги талқинлари, форсий искандарномалар муқоясаси амалга оширилган (Tehron), мавзу тарихи ва адабий хусусиятларига оид хулосалар баён қилинган (University of Tehran, Iran)¹⁴, «Садди Искандарий» достони матни ва лексикаси тадқиқ этилган (Istanbul Üniversitesi, Türkiye)¹⁵, Аҳмадийнинг туркий тилдаги «Искандарнома»си ўрганилган (Ankara Üniversitesi, Türkiye; Казанский Федеральный университет, Татарстан)¹⁶, Искандар ва Зулқарнайн масаласи (Türkiye)¹⁷, искандарномаларнинг туркий тармоғи, уларнинг фольклор билан муносабати, хусусан, Аҳмад Ризвонийнинг «Искандарнома»си текширилган (Balıkesir University, Türkiye)¹⁸, ҳамсанавислик анъанаси доирасида яратилган Низомий искандарномаси тадқиқ этилган (Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası, Azərbaycan)¹⁹, Александр романларининг халқ китобларига рецепцияси, Искандар ҳақидаги халқ китобларининг қиёсий тадқиқи каби масалаларга эътибор қаратилган (Таджикский государственный институт языков, Таджикистан)²⁰.

Жаҳон адабиётшунослигида Искандар мавзуси ва навоийшуносликка оид илмий-назарий муаммоларни ўрганиш бўйича қуйидаги устувор йўналишларда тадқиқотлар олиб борилмоқда: Александр тарихи ва романларининг илк сарчашмаларини аниқлаш; Александр романларининг адабий ва фольклорга хос рецепцияси, турли халқлар томонидан яратилган

¹⁰ Walmsley Nicholas Gerard. O Navā'ī: imitation, innovation, and the invention of a Central asian literary icon, 1500–1900. Ph.D. dissertation. – Indiana: 2016. – 342 p.

¹¹ Fearey Margaret Sharon. Nava'i's turkic and persian quatrains: discourse typology and the bilingual poet. Ph.D. dissertation. – Michigan: 1977. – 188 p.

¹² Бертельс Е.Э. Избранные труды. Том 4. Навои и Джамии. – Москва: Наука, 1965. – 498 с.

¹³ Костюхин. Е.А. Александр Македонский в литературной и фольклорной традиции. – Москва: Наука, 1972. – 190 с.

¹⁴ صفوی سید حسن. اسکندر و ادبیات ایران. – تهران: امیر کبیر، ۱۳۶۴. ۴۰۷ ص.
صفا ذبیح الله. حماسه سرایی در ایران. – تهران: پیروز، ۱۳۳۳. ۶۷۷ ص.

¹⁵ Tören H. Alî Şîr Nevâyî Sedd-i İskenderî (İnceleme-Metin-Dizin). Doktora Tezi. – İstanbul: 1990.

¹⁶ Ünver I. Türk Edebiyatında Manzum İskendernameler. Doktora tezi. – Ankara: Ankara Üniversitesi, 1975; Миннегулов Х. Татарская литература и Восточная классика. – Казань: Казанского университета, 1993.

¹⁷ Pala I. Iskender mi Zulkarneyn mi? // Journal of Turkish Studies, 1990. – Vol.14. – P. 387 – 403.

¹⁸ Avcı İ. Türk Edebiyatında İskendernameler ve Ahmed-i Rıdvân'ın İskendername'si. Doktora Tezi. – Balıkesir, 2013; ўша муаллиф: Alexander the Great in Azerbaijani Turkish Literature // Remarks on Turkish Studies. – Warsaw: 2015; ўша муаллиф: Divan Şiirinde İskender-i Zülkarneyn // The Journal of International Social Research, 29, Vol. VII, Issue: 29; ўша муаллиф: Evliya Çelebi'nin Seyahatnâme'sinde İskender-i Zülkarneyn // Türk Dil, Edebiyat ve Halkbilimi Araştırmaları Dergisi. – 2013, – № 2; ўша муаллиф: İskendernamelerde ölümsüzlüğe yolculuk: İskender-i Zülkarneyn ve Hızır // Türkoloji sempozyumu bildirileri. – Adana, 2012.

¹⁹ Abbasov Ə. Nizami Gəncəvinin "İsgəndərnamə" poeması. – Bakı: Azərb. SSR EA Yaxın və orta şərq xalqları institutu nəşriyyatı, 1966. – 197 s.

²⁰ Восиева Р.К. Роман об Александре и его рецепция в народных романах «Искандарнаме». Дис. ... докт. филол. наук. – Душанбе: 2016. – 379 с.

версияларига хос жиҳатлар; Александрга оид адабиётнинг Ғарбдан Шарққа трансформацияси масалалари; Псевдо-Каллисфен анъанаси ва унинг етакчи версиялари яратилган давр, унинг муаллифи; шарқ адабиётидаги искандарномаларни қиёсий-тарихий ва қиёсий-типологик аспектларда тадқиқ этиш; Искандар мавзусининг образлар тизими, мотивлари ва эпизодларининг тарихи ва бадиий талқинларини ўрганиш; искандарномаларни Шарқу Ғарбнинг маданий алоқалари контекстида ўрганиш; поэтик тасвир ва талқинлар трансформациясини ёритиш.

Муаммонинг ўрганилганлик даражаси. Алишер Навоий ижодининг поэтик аспекти яхши ўрганилганига қарамай, генезиси, ғоявий манбалари етарлича тадқиқ этилган эмас. Навоий ижодининг манбаларига оид мулоҳазалар А.Ҳайитметов²¹, М.Собиров²², И.Султон²³, В.Зоҳидов²⁴, Н.Маллаев²⁵, Ҳ.Ҳомидов²⁶, Э.Шодиев²⁷, А.Абдуқодиров²⁸, Ш.Шарипов²⁹, Ш.Сирожиддинов³⁰ тадқиқотларида, «Хамса» муқоясасига бағишланган ишларда³¹ ва айрим мақолаларда³² таҳлил этилган. Қолаверса, Навоий ижодининг бадиий хусусиятларига оид кўплаб тадқиқотлар яратилган бўлса-да, «Садди Искандарий» достони поэтикаси яхлит ҳолда, анъана ва генетик асосда текширилмаган.

«Садди Искандарий» достони шу кунга қадар, асосан, уч йўсинда ўрганилган. Дастлабки гуруҳ тадқиқотларда дoston махсус таҳлил этилган. Булар Е.Э.Бертельс, А.Қаюмов, Х.Тўран, М.Ҳамидова, Ю.Азимов, Н.Комилов ва И.Исмоилов томонидан бажарилган ишлардир³³. Е.Э.Бертельс

²¹ Ҳайитметов А. Алишер Навоий ижодининг манбалари // Ўзбек тили ва адабиёти, 2001. – № 1. – Б. 5–12; Алишер Навоий ижоди жаҳон адабиёти контекстида // Алишер Навоий ижодий мероси ва унинг жаҳоншумул аҳамияти. – Тошкент: Фан, 2001. – Б. 5–7.

²² Собиров М. Халқ ҳикоятлари Навоий ижодида. – Тошкент: Ўзбекистон, 1968.

²³ Султон И. Навоийнинг қалб дафтари. – Тошкент: Ғафур Ғулом номидаги НМИУ, 2010.

²⁴ Зоҳидов В. Улуғ шоир ижодининг қалби. – Тошкент: Ўзбекистон, 1970.

²⁵ Маллаев Н. Навоий ижодининг халқчил негизи. – Тошкент: Ўқитувчи, 1980.

²⁶ Ҳомидов Ҳ. Навоий ижодида Фирдавсий анъанаси. – Тошкент: Ўзбекистон, 1985.

²⁷ Шодиев Э. Алишер Навоий ва форс-тожик адаблари. – Тошкент: Ўқитувчи, 1989.

²⁸ Абдуқодиров А. Навоий ва нақшбандийлик. – Хўжанд, 1994; Алишер Навоий ва унинг салафлари ижодида ваҳдат ул-вужуд талқини. – Хўжанд: Раҳим Жалил номидаги Давлат нашриёти, 1996; Мавлоно Абдурахмон Жомий ва Амир Алишер Навоий. – Хўжанд: Нури маърифат, 2014.

²⁹ Шарипов Ш. Алишер Навоийнинг «Лисон ут-тайр» достонининг генезиси ва ғоявий-бадиий хусусиятлари. – Тошкент: Фан, 1982.

³⁰ Сирожиддинов Ш. Алишер Навоий: манбаларнинг қиёсий-типологик, текстологик таҳлили. – Тошкент: Академнашр, 2011; Сирожиддинов Ш. Ўзбек мумтоз адабиётининг фалсафий сарчашмалари. – Тошкент: Янги аср авлоди, 2011.

³¹ Муҳиддинов М. Алишер Навоий ва унинг салафлари ижодида инсон концепсияси. Филол. фан. д-ри. ...дисс. – Тошкент, 1995; Эркинов С. Навоий «Фарҳод ва Ширин»и ва унинг қиёсий таҳлили. – Тошкент: Фан, 1971; Аҳмедов Т. Алишер Навоийнинг «Лайли ва Мажнун» достони. – Тошкент: Фан, 1970; Нарзуллаева С. Тема «Лейли и Меджнун» в истории литературы народов Советского Востока. – Тошкент: Фан, 1988; Ҳасанов Б. Навоийнинг етти тўҳфаси. – Тошкент: Ғафур Ғулом номидаги нашрёт-матбаа бирлашмаси, 1991; Муртазоев Б. «Алишер Навоий «Сабъаи сайёр» ва Хусрав Дехлавий «Ҳашт беҳишт» достонларининг қиёсий таҳлили». Филол. фан. номз. ...дисс. – Тошкент, 1991.

³² Навоий ва адабий таъсир масалалари. Мақолалар тўплами / нашрга тайёрловчилар С.Ғаниева, А.Абдуғафуров. – Тошкент: Фан, 1968.

³³ Бертельс Е.Э. Избранные труды. Том 4. Навои и Джами. – Москва: Наука, 1965. – С. 283-368.; Қаюмов А. Садди Искандарий. – Тошкент: Ғафур Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1975; Ҳамидова М. «Садди Искандарий» достонининг илмий-танқидий матни ва матний тадқиқи. Филол. фан. д-ри. ...дисс. – Тошкент, 1994; Азимов Ю. Абдурахмон Жомий «Хирадномаи Искандарий» достонининг қиёсий-типологик

Искандар образининг генетик асосларига эътибор қаратиб, искандарномаларни сиёсий донишмандлик мажмуи, давр мафкурасини акс эттирувчи асарлар сифатида текширган бўлса, А.Қаюмов дostonнинг ғоявий-фалсафий мазмуни, бадиияти ва образлари характеристикасига оид кузатишларини баён қилган. Х.Тўран ва М.Ҳамидова «Садди Искандарий» дostonни матнини тадқиқ этиб, танқидий матнлар тузишган. Ю.Азимов «Хирадномаи Искандарий» ва «Садди Искандарий» дostonларини қиёслашга бағишланган номзодлик диссертациясида кўпроқ Жомий дostonини таҳлил этган. Н.Комилов «Садди Искандарий»нинг илова фаслларидаги сўфиёна талқинларни тадқиқ этган. И.Исмоилов эса дoston бадиияти: Навоийнинг дебоча яратиш, композиция тузиш, сюжетни шакллантириш ва образ яратиш маҳоратини Низомий Ганжавий «Искандарнома»си билан қиёсий аспектда тадқиқ этган.

Иккинчи гуруҳ тадқиқотларда Навоийнинг муайян масаладаги маҳорати ушбу дoston асосида кўрсатилган ёки бирор масала муносабати билан унга мурожаат этилган³⁴. Ф.Бойназаров Искандар Зулқарнайн образининг Ғарб ва Шарқ адабиётларидаги эволюцияси ҳақида умумий фикрларини баён қилса, Ф.Сулаймонова дostonни қадимий ва ўрта аср маданий алоқалари контекстида таҳлил қилган. А.Эркинов дoston асосида Навоийнинг пейзаж яратиш маҳоратини, шунингдек, Навоий «Хамса»си талқинларининг манбаларини ўрганган бўлса, «Садди Искандарий» дostonи мисолида И.Салимов образ яратиш, Д.Юсупова мазмун ва ритмни уйғунлаштириш маҳоратига эътибор қаратган. А.Ҳайитов Навоий «Хамса»сини насрийлаштириш масаласини ўрганиш мобайнида, О.Абдуллаев Хусрав ва Навоий «Хамса»ларининг қиёси доирасида, И.Авжий искандарномаларнинг туркий тармоғи тадқиқи ва манбаларига оид кузатишлари асносида «Садди Искандарий»ни ўрганган³⁵.

таҳлили. Филол. фан. номз... дисс. – Самарқанд, 1996; Tören H. Ali Şîr Nevâyî Sedd-i İskenderî (İnceleme-Metin-Dizin). Doktora Tezi. – İstanbul: 1990; Комилов. Н. Хизир чашмаси. – Тошкент: Маънавият, 2005; Исмоилов И. Алишер Навоий «Садди Искандарий» дostonининг қиёсий таҳлили. Филол. фан. бўйича PhD. ...дисс. – Тошкент, 2019; Ismoilov I. Navoiy ijodida Iskandar obrazi talqinlari. – Toshkent: BAYOZ, 2020.

³⁴ Бойназаров Ф. Искандар Зулқарнайн. – Тошкент: Ғафур Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашрети, 1990; Сулаймонова Ф. Шарқ ва Ғарб. – Тошкент: Ўзбекистон, 1997. – Б. 98-161; Эркинов А. Навоий – пейзаж устаси. – Тошкент: Фан, 1988; Эркинов А. Алишер Навоий «Хамса»си талқинининг XV – XX аср манбалари: Филол. фанлари д-ри. ...дисс. – Тошкент, 2008; Салимов И. Алишер Навоийнинг бадиий образ яратиш маҳорати («Садди Искандарий» мисолида). Филол. фан. номз... дисс. – Самарқанд, 1994; Ҳайитов А. Алишер Навоий «Хамса»сини насрийлаштириш: анъана, табдил ва талқин. Филол. фан. номз... дисс. – Тошкент, 2000; Абдуллаев О. Амир Хусрав Деҳлавий ва Амир Алишер Навоий (анъана, янгилик ва маҳорат масалалари): Филол. фан. номз. ...дисс. автореф. – Хужанд, 2011; Юсупова Д. Алишер Навоий «Хамса»сида мазмун ва ритмнинг бадиий уйғунлиги. – Тошкент: MUMTOZ SO‘Z, 2011.

³⁵ Avcı İ. Türk Edebiyatında İskendernâmeler ve Ahmed-i Rıdvân'ın İskendernâme'si. Doktora Tezi. – Balıkesir, 2013; ўша муаллиф: Alexander the Great in Azerbaijani Turkish Literature // Remarks on Turkish Studies. – Warsaw: 2015; ўша муаллиф: Divan Şiirinde İskender-i Zülkarneyn // The Journal of International Social Research, 29, Vol. VII, Issue: 29; ўша муаллиф: Evliya Çelebi'nin Seyahatnâme'sinde İskender-i Zülkarneyn // Türk Dil, Edebiyat ve Halkbilimi Araştırmaları Dergisi. – 2013, – № 2; ўша муаллиф: İskendernâmelerde ölümsüzlüğe yolculuk: İskender-i Zülkarneyn ve Hızır // Türkoloji sempozyumu bildirileri. – Adana, 2012.

Навоий ижодининг умумий талқинига бағишланган учинчи гуруҳ тадқиқотларда эса «Садди Искандарий» достонига айрим масалалар доирасида мурожаат этилган³⁶.

Бироқ мавжуд тадқиқотларнинг ҳеч бирида Алишер Навоийнинг «Садди Искандарий» достони генезиси ва поэтикаси биргаликда олиниб, бири иккинчисидан келиб чиқувчи поэтик ҳодиса сифатида махсус тадқиқ этилмаган. Ҳолбуки, «ўтган асрнинг сўнгги ўн йиллиги, жорий юз йиллик ибтидосида шаклланиб келаётган янги эстетик тафаккур Навоий ижодини жаҳон, шунингдек, ислом Шарқи бадий воқелиги доирасида ўрганиш заруратини сезяпти»³⁷. Шу боис Искандар мавзусининг Шарқдаги адабий ривожига Навоий қўшган ҳиссани, генетик ва поэтик аспектларда амалга оширган янгиликларини илмий-назарий асосда тадқиқ этиш долзарб илмий муаммо бўлиб турибди.

Тадқиқот мавзусининг диссертация бажарилган олий муассасаси илмий-тадқиқот ишлари режалари билан боғлиқлиги. Диссертация Алишер Навоий номидаги Тошкент давлат ўзбек тили ва адабиёти университети илмий-тадқиқот ишлари режасининг «Ўзбек адабиёти тарихини тадқиқ этишнинг долзарб масалалари» мавзуси доирасида бажарилган.

Тадқиқотнинг мақсади «Садди Искандарий» достони генезиси ва поэтикасини ўзаро алоқадорликда ўрганиш орқали шоир ижодининг қадимий илдизлари, манбаларини белгилаш, ғоя ва талқинлар трансформациясини аниқлаш ҳамда Навоийнинг мавзу ва анъана адабий тақомилига қўшган ҳиссасини очиқ беришдан иборат.

Тадқиқотнинг вазифалари:

Искандар мавзусининг илк манбалари ва уларнинг мазмун-мундарижаси, етакчи хусусиятларини аниқлаш;

Александр тарихи ва Псевдо-Каллисфен анъанасининг Шарқ манбаларига трансформацияси ва рецепцияси жараёнларини ишончли диний, тарихий манбалар асосида ўрганиш;

хамсанавислик анъанаси доирасида яратилган искандарномаларнинг Александрнинг ҳақиқий тарихи, Псевдо-Каллисфен версиялари ва

---

³⁶ Шарафуддинов О. Алишер Навоий. – Тошкент: Ўздавнашр, 1948; Ҳайитметов А. Навоийнинг ижодий методи масалалари. – Тошкент: Фан, 1963; Ғаниева С. Алишер Навоий. – Тошкент: Фан, 1968; Жалолов Т. «Хамса» талқинлари. – Тошкент: Ғафур Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1968; Зоҳидов В. Улуғ шоир ижодининг қалби. – Тошкент: Ўзбекистон, 1970; Маллаев Н. Ўзбек адабиёти тарихи. – Тошкент: Ўқитувчи, 1976; Яна ўша: Навоий ижодиётининг халқчил негизи. – Тошкент: Ўқитувчи, 1980; Исҳоқов Ё. Нақшбандия таълимоти ва ўзбек адабиёти. – Тошкент: Абдулла Қодирий номидаги халқ мероси нашриёти, 2002; Абдуғафуров А. Буюк бешлик сабоқлари. – Тошкент: Ғафур Ғулом номидаги бадий адабиёт нашриёти, 1995; Эркинов А. Алишер Навоий «Хамса»си талқинининг XV – XX аср манбалари. Филол. фан. д-ри. ...дисс. – Тошкент, 2008; Қуронбеков А. Алишер Навоийнинг «Хамса» дostonларида рамз ва тимсоллар. – Тошкент: Фан ва технология, 2015; Имомназаров М. Навоийшуносликка кириш. – Тошкент, 2015; Ҳайитметов А. Алишер Навоий ижоди жаҳон адабиёти контекстида // Алишер Навоий ижодий мероси ва унинг жаҳоншумул аҳамияти. – Тошкент: Фан, 2001. – Б. 5–7; Юсупова Д. Ўзбек мумтоз ва миллий уйғониш адабиёти (Алишер Навоий даври). – Тошкент: Tamaddun, 2016; Жўракулов У. Алишер Навоий «Хамса»сида хронотоп поэтикаси. Филол. фанлари д-ри. ...дисс. – Тошкент, 2017.

³⁷ Жўракулов У. Назарий поэтика масалалари. – Тошкент: Ғафур Ғулом номидаги НМИУ, 2015. – Б. 133.

Зулқарнайн қиссасига муносабатини таҳлил этиб, асосий тенденцияларни белгилаш ва «Садди Искандарий» достонига таъсирини ёритиш;

«Садди Искандарий» сюжети ва образлари генезисини илк манбалардан бошлаб кўрсатиб бериш, ғоявий-бадий талқинлар трансформацияси ва тараққиётига хос муҳим жиҳатларни текшириш;

«Садди Искандарий» достонининг Искандар ҳақида асар ёзиш анъанасидаги муносиб ўрнини, Навоий киритган янгилик ва ўзгартиришлар мавжуд анъанани ривожлантиргани, Навоий янги версияга асос солганини назарий асослашдан иборат.

Тадқиқотнинг объекти сифатида Алишер Навоий «Хамса»сининг 1958 йил П.Шамсиев тайёрлаган нашридан ўрин олган «Садди Искандарий» достони олинди. Шунингдек, Мавжуда Ҳамидова ва Ваҳоб Раҳмоновлар томонидан илмий-танқидий матн асосида тайёрланиб, 2006 йили нашр этилган достон нусхаси ҳам тадқиқотга жалб этилди.

Тадқиқотнинг предметини «Садди Искандарий» достони генезисини мавзу, анъана, образ, сюжет, эпизод, мотив ва талқинлар кесимида аниқлаш, мавзу, тасвир ва талқин такомилида Навоийнинг ўрни ва ижодий ташаббусларини исботлаш ҳамда достон бадииятини тадқиқ этиш масалалари ташкил этади.

Тадқиқотнинг усуллари. Диссертацияда қиёсий-тарихий, маданий-тарихий, тарихий-функционал, системали ёндашув, тавсифлаш усулларидан фойдаланилди.

Тадқиқотнинг илмий янгилиги қуйидагилардан иборат:

Искандар мавзусининг қадимий илдизлари ва асослари, уларнинг Шарқдаги рецепцияси, диний-тарихий манбаларда қайта ишланиш жараёни очиб берилиб, манбаларда Александр ва Зулқарнайн анъаналари, талқинлари янгилиш тарзда қўшиб юборилгани асосланган;

Искандар қиссасининг хамсанавислик анъанасига трансформацияси, ҳар бир муаллифнинг мавжуд анъанага қўшган янгилиги Низомий Ганжавий, Хусрав Деҳлавий, Абдурахмон Жомий ва Алишер Навоий искандарномаларига оид ишончли фактлар билан далилланган;

«Садди Искандарий» достони генезиси образ, сюжет, композиция, эпизод, мотив, талқинлар кесимида Ғарбу Шарқдаги энг ишончли ва илк манбалар асосида текширилиб, Навоий тасвирларининг асл манзаралари ва шоирнинг улардан қай тарзда, қандай адабий-эстетик мақсадларда фойдалангани ва мавжуд ҳолатни такомиллаштиргани кўрсатиб берилган;

«Садди Искандарий» поэтикаси масаласи мавзу тарихидаги диний, тарихий ва адабий талқинларнинг Навоий ижодига трансформацияси ва қайта бадий талқин этилишини очиб бериш, достон сарлавҳалари поэтикаси, ҳикоятларда адиб ижодий индивидуаллигининг намоён бўлиши, анъанавий адабий материални қайта ишлаш маҳорати, тасвир услубига хос айрим етакчи хусусиятлар асосида аниқланган;

мавзу тарихида «Садди Искандарий» достонининг муносиб ўрни, Навоийнинг ижодий ташаббуслари ва оригиналлиги, искандарнома ёзиш анъанасини такомиллаштиргани ва янги версияга асос солгани исботланган.

Тадқиқотнинг амалий натижалари қуйидагилардан иборат:

тадқиқот натижалари Искандар мавзусининг генезиси ва тарихий эволюцияси билан комплекс таништиради, жумладан, мавзунинг Ғарбдаги диний, тарихий ва фольклор асослари Библия, Талмуд, Александр ҳақидаги грек-юнон романлари ҳамда Псевдо-Каллисфен каби манбалар ва уларнинг таҳлиллари орқали кўрсатиб берилган;

Искандар мавзусининг Шарқдаги асослари ва рецепция жараёни Зулқарнайн масаласи, тафсирлардаги талқинлар ва шарқ муаррихларининг муносабатлари тадқиқи асосида аниқланган ҳамда Александр ва Зулқарнайн, Гог-Магог ва Яъжуж-Маъжуж, оби ҳаёт ва Мусо қиссаси каби чалкаш масалалар, уларнинг турли талқинларига муносабат билдирилган;

Низомий «Искандарнома»сига хос етакчи хусусиятлар, Низомийнинг мазкур адабий анъана такомиллигига қўшган ҳиссаси, Хусрав Дехлавий ва Абдурахмон Жомий искандарномаларининг типологик ва фарқли жиҳатлари, Алишер Навоий достонининг мавзу тарихида тутган ўрнини белгилаш орқали Искандар қиссасининг ҳамсанавислик анъанасига трансформациясига хос асосий хусусиятлар аниқланган;

ўзбек адабиётшунослигида биринчи бор «Садди Искандарий» достони генезиси ва поэтикаси Ғарб ва Шарқдаги илк манбалар, диний, тарихий ва адабий асосларга таяниб ўзаро алоқадорликда ёритилган;

«Садди Искандарий» достони бадиияти, услубий хусусиятлари Навоий тасвирларининг қадимий илдизлари билан бақамти очиб берилган ҳамда Навоийнинг «Садди Искандарий» достони мавзу ва анъана тарихида янги адабий ҳодиса бўлгани далилланган.

Тадқиқот натижаларининг ишончлилиги хориж ва республика илмий журналларида чоп этилган мақолалар, илмий-назарий конференцияларда ўқилган маърузалар, нашр этилган тезис ва монографиялар, тадқиқот объекти ва предметиға тизимли илмий ёндашув ва истифода этилган методологиянинг тадқиқот мақсадига мувофиқлиги, далил, таҳлил ва хулосаларнинг дастлабки ва ишончли манбаларга таянгани, назарий қараш, ечим ва хулосаларнинг амалиётга татбиқ этилгани, натижаларнинг тегишли тузилмалар томонидан тасдиқлангани билан белгиланади.

Тадқиқот натижаларининг илмий ва амалий аҳамияти. Тадқиқот натижаларининг илмий аҳамияти Алишер Навоий «Садди Искандарий» достони генезиси ва поэтикасини чуқур ва тўғри талқин этиш, бадиий трансформация ва рецепция ҳодисаларига хос қонуниятларни аниқлиш, Искандар ҳақида асар ёзиш анъанасининг тарихини ёритиш ва бунда Навоийнинг хизматларини белгилаш, адибнинг ижодий индивидуаллигини исботлашда илмий-назарий асос бўлиб хизмат қилиши билан изоҳланади.

Тадқиқот натижаларининг амалий аҳамияти Алишер Навоий «Садди Искандарий» достони генезиси ва поэтикаси масалаларини ўзаро алоқадорликда ва чуқур англаш, Навоийнинг ижодий индивидуаллиги ва адабий-эстетик оламини кенгроқ ёритиш, шунингдек, адабиёт тарихи ва адабиёт назариясига оид тадқиқот, дарслик ва ўқув қўлланмалар яратишга ёрдам бериши билан белгиланади.

Тадқиқот натижаларининг жорий қилиниши. Тадқиқотда ишлаб чиқилган назарий ва амалий хулоса, тавсия ва ишланмалар асосида:

«Садди Искандарий» достони генезиси ва поэтикасига оид янги маълумотлар, Навоий ижодий лабораториясига хос хусусиятлар борасидаги қарашлар, анъанавий мавзунинг Навоий томонидан қайта ишланишига доир янги талқинлар ва Искандар ҳақида асар ёзиш анъанаси тарихида «Садди Искандарий» достонининг ўрни ва Навоий киритган янгиликлар билан алоқадор илмий-назарий хулосалардан Тошкент давлат ўзбек тили ва адабиёти университетида бажарилган «ОТ-Ф1-030 рақамли «Ўзбек адабиёти тарихи» кўп жилдлик монографияни (7-жилд) чоп этиш» (2017-2020) мавзусидаги фундаментал лойиҳада фойдаланилган (Тошкент давлат ўзбек тили ва адабиёти университетининг 2022 йил 13 сентябрдаги 04/1-2550-сонли маълумотномаси). Натижада лойиҳа «Садди Искандарий» достони генезиси ва поэтикаси, анъана ва новаторлик ҳодисаларига доир янги илмий қарашлар, назарий маълумотлар ва янги манбалар билан бойитилган;

Искандар мавзусининг Алишер Навоий лирикасида намоён бўлишига хос қонуниятлар, шоир ғазалиётида учровчи Искандар, Хизр, Яъжуж-Маъжуж образлари, зулмат, оби ҳаёт ва Искандар оинаси мотивларига оид тасвирлар моҳияти, мазкур талмехларнинг хилма-хил адабий-ирфоний талқинларига оид илмий-назарий хулосалардан Тошкент давлат шарқшунослик университетида бажарилган «ПЗ-20170930393 рақамли «Алишер Навоийнинг «Ғаройиб ус-сиғар» девонидаги ғазалларнинг ўзбек ва инглиз тилларида илмий изоҳ ва шарҳларини яратиш» (2018-2020) мавзусидаги амалий лойиҳада фойдаланилган (Тошкент давлат ўзбек тили ва адабиёти университетининг 2022 йил 13 сентябрдаги 04/1-2551-сонли маълумотномаси). Натижада Алишер Навоийнинг ғазалнавислик маҳорати, анъанавий мавзу ва детал-образлардан янгича бадиий кашфиётлар яратишда фойдаланиши, улуғ шоир поэтик тафаккурининг ижодий оригиналлик ҳодисаси билан боғлиқ жиҳатларини аниқлашга доир илмий-назарий хулосалар ишлаб чиқишга хизмат қилган;

Алишер Навоий «Садди Искандарий» достонини ёзишда таянган туркий манбалар, искандарномаларнинг туркий тармоғи, Искандар мавзусининг асослари акс этган ва Навоий даврига қадар яратилган туркий ёзма манбалар, жумладан, «Девону луғатит турк», «Қутадғу билиг», «Қисаси Рабғузий», Лутфий, Атойи девонларига оид илмий-назарий таҳлиллар, маълумотлардан, Навоийнинг адабий-эстетик талқин бобида туркий тафаккур маҳсулига жиддий эътибор қаратгани тўғрисидаги хулосалардан Тошкент давлат ўзбек тили ва адабиёти университетида бажарилган ПЗ-

20170927147 рақамли «Қадимги даврлардан XIV асргача бўлган туркий ёзма манбалар тадқиқи» (2018-2020) мавзусидаги амалий лойиҳада фойдаланилган (Тошкент давлат ўзбек тили ва адабиёти университетининг 2022 йил 24 сентябрдаги 04/1-2665-сонли маълумотномаси). Натижада қадимги туркий манбаларда Искандар мавзусининг акс этиши, туркий манбаларга тарихий ҳодисалар ва бошқа тилдаги манбаларнинг таъсири, исқандарномаларнинг туркий тармоғи, туркий ёзма манбаларнинг туркий тафаккурни, хусусан, Навоий дунёқарашини шакллантиришдаги ўрни масалаларини кенгрок ёритишга ҳамда бу борада муҳим хулосалар баён қилишга эришилган.

Алишер Навоий «Садди Искандарий» достонини ёзишда суянган манбалар, Искандар ҳақида достон яратиш ва ҳамсанавислик анъаналарига Навоий олиб кирган ўн саккиз ҳикоят, бош қаҳрамон тарихи ва поэтика масалалари – композиция, образ, сюжет яратиш маҳорати, муаллиф кўзлаган фалсафий-ахлоқий, ижтимоий-сиёсий мақсадлар ҳақидаги фикр-мулоҳазалардан Ўзбекистон Миллий телерадиокомпаниясининг «O‘zbekiston tarixi» телеканалида эфирга узатилган «Жавоҳир» туркум кўрсатуви сценарийларини шакллантиришда фойдаланилган (Ўзбекистон Миллий телерадиокомпаниясининг 2022 йил 4 мартдаги 06-31-540-сонли маълумотномаси). Натижада тақдим этилган янги илмий хулосалар, ҳамсанавислик анъанаси тарихи ҳамда «Садди Искандарий» достони генезиси ва поэтикасига доир назарий мулоҳазалар, аввало, телекўрсатув сифатининг ортишига, томошабинларнинг Алишер Навоий ижодини янада теран идрок этишига, ёш авлодда миллий ифтихор туйғусини шакллантириш ҳамда уларни адабий меросни ўрганиш учун руҳлантиришга хизмат қилган.

Ўзбекистон Миллий телерадиокомпанияси «Маданият ва маърифат» телеканалида эфирга узатиладиган «Биргаликда ўқиймиз» телелойиҳасида диссертацияда акс этган Алишер Навоийнинг «Садди Искандарий» достони манбалари, асарнинг ҳамсанавислик доирасида яратилган исқандарномаларга нисбатан оригиналлиги, Искандар образига оид мавжуд талқинларни янгилаш зарурати ва асослари, Навоийнинг бадиий маҳорати, Навоийнинг ҳамсанавислик анъанасига қўшган ҳиссаси ҳақидаги хулосалар ва таҳлилий материаллардан фойдаланилган (Ўзбекистон Миллий телерадиокомпаниясининг 2022 йил 16 мартдаги 01-02-03/59-сонли маълумотномаси). Натижада янги далил, фикр-мулоҳаза ва назарий хулосалар телекўрсатувларнинг сифати ортишига, томошабинларнинг Алишер Навоий ижодига бўлган қизиқиши кучайишига, ҳамсанавислик анъанаси тарихи ҳамда «Садди Искандарий» достони бадииятини чуқуррок идрок этишга хизмат қилган.

Тадқиқот натижаларининг апробацияси. Тадқиқот натижалари 6 та халқаро ва 4 та республика илмий-назарий анжуманларида муҳокамадан ўтказилган.

Тадқиқот натижаларининг эълон қилинганлиги. Тадқиқот мавзуси бўйича 27 та илмий иш эълон қилинган. Жумладан, 2 та монография, Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамаси ҳузуридаги Олий

аттестация комиссиясининг докторлик диссертациялари асосий илмий натижаларини чоп этиш тавсия этилган илмий нашрларда 15 та мақола, жумладан, 13 таси республика, 2 таси хориждаги илмий журналларда нашр этилган.

Диссертациянинг тузилиши ва ҳажми. Диссертация кириш, тўрт боб, хулоса, фойдаланилган адабиётлар рўйхати ва иловалардан ташкил топган, ҳажми 260 саҳифадан иборат.

ДИССЕРТАЦИЯНИНГ АСОСИЙ МАЗМУНИ

Кириш қисмида диссертация мавзусининг долзарблиги ва зарурати асосланган, тадқиқотнинг мақсад ва вазифалари, объекти, предмети, илмий янгилиги ва амалий қиймати ёритилган, олинган натижаларнинг илмий ва амалий аҳамияти очиб берилган, тадқиқотнинг жорийланиши, натижаларнинг эълон қилингани ҳамда диссертация тузилиши ҳақида маълумот берилган.

Диссертациянинг «**Искандар ҳақида асар ёзиш анъанасининг пайдо бўлиш тарихи ва манбалари**» деб номланган дастлабки боби уч фаслдан ташкил топган. Биринчи фасл «*Искандар мавзусининг Фарбдаги диний асослари*» деб номланади. Ушбу фаслда мавзунинг Таврот, Инжил ва Талмуд каби диний манбаларда учровчи қадимий асослари, уларнинг ўзаро муносабати ва кейинги давр манбаларига таъсири масалалари тадқиқ этилган. Искандар мавзуси синкретик табиатга эга бўлиб, унинг илдизлари турли характердаги сарчашмаларга бориб туташади: Искандарнинг жаҳонгирлиги тарихий манбаларга, пайғамбар ёки валийлиги диний манбаларга, донишмандлиги фалсафа ёхуд ҳикмат адабиётига ҳамда мавзунинг айрим мотивлари фольклорга алоқадор.

Мавзуни тадқиқ этиш мураккабликларидан бири эса Алишер Навоийга қадар яратилган Искандар ҳақидаги асарлар ва «Садди Искандарий»да ушбу характердаги маълумотларнинг қоришиқ ҳолда келиши билан боғлиқ. Уларни фарқлаш, тўғри тушуниш ва талқин этиш учун ҳар бирининг генезисини билиш, тарихий эволюциясини кузатиш зарур. Бу жараёнда мавзуга алоқадор фактларни билишнинг ўзи камлик қилади, тарихий, диний, фалсафий ва фольклор сюжетлари, мотивларининг бадиий адабиётга ўтиши ҳамда адабий ривожини кузатиш, анъанавий ва янги жиҳатларни тадқиқ этиш керак. Мазкур мақсад тақозоси билан ишда Искандар мавзусига асос бўлган манбалар хронологик принцип асосида тадқиқ этилди, чунки муайян мавзу ва ундаги образ, сюжет, мотивлар генезиси ва эволюциясини кузатиш, уларнинг адабиётга трансформацияси ва бадиий талқин этилиш жараёнини узликсиз таҳлил этиш учун хронология жуда муҳим.

Мавзунинг илк асослари диний манбаларда учрайди деб қаралади ва улар диний таълимотлар билан алоқадор. Библияда мавзунинг икки асоси – Александр ва Гог ва Магог билан боғлиқ хабарлар мавжуд. Александрга оид хабарларнинг баъзилари башорат характерида («Даниил» китоби), баъзилари тарихий хусусиятга эга («Мақкабийларнинг биринчи китоби»). Бу хабарларнинг аксари мавзунинг муҳим ўзаклари сифатида кейинги давр манбаларига ҳам ўтган. Гог ва Магогга оид хабарлар эса тўлиқ апокалиптик характерда. Яҳудийлик ва христианликда юқоридаги икки ҳодиса – Александр ва Гог-Магоглар алоҳида ҳодисалар, уларнинг алоқаси йўқ деб қаралади. Гог ва Магогнинг Александр билан алоқадорлиги тўғрисидаги тўқима тасаввурлар эса милоднинг бошларида пайдо бўлган. Бундай анъананинг юзага келишида Иосиф Флавий асарлари муҳим ўрин тутган. Мазкур илк диний асосларни билиш мавзунинг кейинги ривожига муҳим

ўрин тутган эътиқодий ва мафкуравий таъсирларни аниқлаш ҳамда турли талқинларни объектив баҳолаш имконини бериши билан эътиборлидир.

Тавротдаги «Даниил» китоби мавзунинг генезисини ўрганишда муҳим аҳамият касб этади ва рамзий-аллегорик тасвир услуби билан ажралиб туради. Унда қайд этилган Александр ҳақидаги башоратларнинг асосий тезиси ҳукмдорлик бўлиб, уларда подшоҳлик «шоҳ» (мугуз, роғ) тимсоли воситасида тасвирланган, жумладан, Александр бир шоҳли така тимсолида кўрсатилган. Бу каби тасвир ва талқинлар туфайли шоҳ мотиви кейинчалик Искандар мавзусининг муҳим таркибий қисмига айланган ва *Искандарнинг шоҳи бор* тарзидаги тасаввурларнинг шаклланишига асос бўлган.

Талмуд адабиётида эса мавзуга алоқадор қуйидаги эпизодлар мавжуд:

1. Александрнинг Қуддусга ташрифи.
2. Александрнинг халқлар ўртасида ҳакамлик қилиши.
3. Александрнинг Негев оқсоқолларидан ўнта савол сўраши.
4. Александрнинг зулматга сафари.
5. Александр ва Амазонлар; олтин нон воқеаси.
6. Александр, оби ҳаёт ва жаннат эшигига бориши; кўз соққаси.
7. Александрнинг кўкка кўтарилиши.
8. Александрнинг денгиз тубига тушиши.
9. Қирол Казия ва Александр.

Мазкур сюжет линиялари яҳудийлик мафкурасига йўналтирилган, аксари раввиниёна тўқималар бўлиб, диний ғоялар тарғиби учун хизмат қилган. Уларнинг асосий қисми шарқ тарихи, адабиётига ҳам трансформация бўлиб, шарқона дунёқараш таъсирида жиддий ўзгаришга учраган. Талмуддаги эпизодлар билан танишиш мавзунинг айрим қирраларини кашф этиш, Шарқда кенг ёйилган айрим сюжетлар генезисини тушунишга ёрдам беради.

«Александр ҳақидаги грек-юнон романлари» деб номланган иккинчи фаслда мавзу тарихида муҳим ўрин тутувчи ва Александрнинг ҳақиқий тарихи ёритилган Диодор, Помпей Трог (Юстин), Плутарх, Арриан ва Руф асарлари таҳлил этилган. Эллинизм даврининг охирида Александр тарихини ёзиш анъанаси юзага келган, кейинчалик ушбу анъана адабиётга трансформация бўлиб, улкан адабий оқимни юзага келтирган. Тадқиқотда Александр тарихи ёритилган энг ишончли асарлар (Диодор, Помпей Трог (Юстин), Плутарх, Арриан, Руф) мавзунинг Талмуд адабиётидаги асослари, Псевдо-Каллисфен анъанаси, шунингдек, Шарқда яратилган Искандар ҳақидаги туркум қиссалар, искандарномаларни тушунишда асос бўлиб хизмат қилиши асосланган. Ушбу асарларни яхши билиш мавзунинг Ғарбу Шарқдаги кейинги тақдири ва рецепция жараёнини тўғри тушуниш имконини бериши, тарихий ҳақиқат ва бадиий тўқима чегарасини белгилашда мезон бўлиб хизмат қилиши кўрсатиб берилган.

Ўрганишлар шуни кўрсатдики, Диодор, Арриан ва Юстинда тарихчилик, Руфда қиссанавислик, Плутархда файласуфлик ва адиблик устуворлик касб этган. Диодор, Арриан ва Юстин асарлари кўпроқ мавзунинг

сюжет ва образлари генезиси, эволюциясини тушунишга ёрдам берса, Руф ва Плутарх асарлари кўпроқ мавзу қаҳрамонларининг руҳияти, шахсияти ва характери рецепциясини кашф этишга кўмак беради. Айтиш мумкинки, Плутархнинг асари шу типдаги асарлар орасида мақсад, услуб ва характерига кўра адабиётга энг яқинидир.

Александр ҳақидаги грек-юнон романлари антик даврдаёқ Александр шахсини идеаллаштириш, героизация жараёни бошланганини кўрсатади. Хусусан, Диодор ва Руфдаги Александрга нисбатан «холислик» Плутархда бутунлай ижобий позиция билан алмашган ва Плутарх Александрни ижобий фазилатлар соҳиби сифатида талқин этган. Ушбу асарларга хос энг умумий камчилик – Александр шахсини идеаллаштиришга уриниш ва масаланинг иккинчи томони, яъни форслар билан боғлиқ масалалар тасвирига кам эътибор берилиши дейиш мумкин.

Учинчи фасл *«Псевдо-Каллисфен анъанаси»* деб номланган. Унда Псевдо-Каллисфен анъанасининг мухтасар тарихи, асосий хусусиятлари ва версиялари тадқиқ этилган. Ўзидан олдинги манбалар билан муносабати ҳамда Шарққа таъсири, бу жараёнда муҳим аҳамият касб этган версияси белгиланиб, унинг илмий тавсифи яратилган. Псевдо-Каллисфен тарихий воқеаларга таянган, айтиш пайтда уни жиддий қайта ишлаб, Миср мифологияси билан қолиплаган, мисрликлар манфаати нуқтаи назаридан яратилган тарихий-афсонавий, фольклор характерига эга қисса экани очиқ берилган. Унинг муаллифи ҳам эллинизм даврида Александрияда яшаган, юнон тили, тарихини билган, Миср мифологияси, тарихидан яхши хабардор мисрлик шахс бўлгани, зеро, асарнинг бош мақсади ҳақиқий мисрликларнинг миллий мафкураси тарғиби ва ҳимояси учун қаратилгани ҳақидаги фараз илгари сурилган.

Псевдо-Каллисфеннинг сурёний версияси Шарқда кенг тарқалган ва шарқ адабиётига кучли таъсир кўрсатган. Унда тарихий воқеаларнинг деярли барчаси қайта ишланган ва бу жараён, асосан, беш хил: *қўйиш*, *қисқартириш*, *қориштириш*, *ўрнини ўзгартириш* ва *қолиплаш* тарзида содир бўлган. Сурёний версия мавзунинг Библиядаги асосларини сақлаб қолган. Талмуд адабиётида учровчи Александр билан боғлиқ уч эпизод (Александрнинг Негев оқсоқолларидан ўнта савол сўраши; Александрнинг зулматга сафар; Александр ва Амазонлар)нинг параллеллари ҳам учрайди. Аммо бу эпизодларнинг тарихий воқеликка яқинлигига қараганда улар Псевдо-Каллисфенга тарихий манбалардан ўтган. Диссертацияда мазкур версиянинг Александрнинг ҳақиқий тарихи билан муносабати масаласи махсус жадвалда кўрсатилган (1-илова).

«Искандар мавзусининг Шарқдаги асослари ва рецепцияси» деб номланган иккинчи боб икки фаслдан иборат. Дастлабки фасл *«Искандар мавзусининг Шарқдаги диний асослари»* деб номланган бўлиб, у ҳам икки қисм: *«Зулқарнайн масаласи»* ва *«Тафсирларда анъаналар диффузияси»* дан таркиб топган. Биринчи қисмда мавзунинг Шарқдаги асосларини ташкил этган Зулқарнайн қиссаси ва оби ҳаёт афсонаси илк манбалар асосида

ўрганилган. Ислом таълимотининг мавзунинг Шарқдаги ривожига жиддий таъсир кўрсатгани, бу улкан таъсирнинг уч муҳим асос – Қуръон, ҳадис ва тафсирларга таяниши асосланган. Искандар мавзусида асар ёзиш анъанаси уларнинг таъсирида янги сюжет линиялари, образлар, эпизод ва мотивлар билан бойигани, мазмунан такомиллашиб, оригинал талқинларга эга бўлгани далилланган. Бу Зулқарнайн масаласи, Яъжуж-Маъжуж воқеаси ва оби ҳаёт (Хизр) қиссаси каби уч муҳим жиҳатдан содир бўлгани очиб берилган.

Ўрганишлар шуни кўрсатдики, Зулқарнайн қиссаси мавзунинг Шарқдаги асосини ташкил этса ҳам, аслида, Искандар мавзусига бегона ва кейинчалик қўшилган. Зулқарнайн қиссасини Александрга нисбат бериш «Каҳф» сураси нозил бўлганидан кейин кўп ўтмай бошланган ва бунинг илк ташаббускорлари христиан доира вакиллари бўлган. Зулқарнайн қиссасини Александрга нисбат бериш тенденцияси икки шахс фаолиятидаги айрим ўхшаш жиҳатлар ва Александр ҳақидаги икки сохта христиан афсонага асосланган.

Оби ҳаёт масаласида таъкидлаш керакки, Зулқарнайн қиссасини Александрга нисбат берувчилар «Каҳф» сураси (60 – 82-оятлари)да баён қилинган Мусо ва хизматкори қиссаси ҳам юқоридаги насроний афсоналарнинг иккинчиси таъсирида яратилган деб даъво қилишади³⁸. Мусо ва хизматкори қиссаси ва Серулик Яқубга нисбат берилган шеърый афсона мақсади ва воқеалар ривожига кўра бир-биридан бутунлай фарқ қилади. Мусо қиссасида ўлимдан қочиш ва абадий тирик қолиш нияти йўқ, яъни бу қиссада ўлимсизлик мотиви мавжуд эмас. Насроний афсонада эса Александр зулмат мамлакатига айнан ўлимсизликни истаб боради, умуман, оби ҳаёт ҳақидаги ҳар қандай сюжетнинг асосида абадийликка интилиш илинжи ётади. Булардан хулоса қилиш мумкинки, Мусо ва хизматкори қиссасининг оби ҳаёт масаласи ва шу туркумдаги афсонаю ривоятларга алоқаси йўқ.

«Тафсирларда анъаналар диффузияси» деб аталган иккинчи қисмда мавзунинг Шарқдаги эволюциясида «Каҳф» сурасига ёзилган тафсирларнинг тутган ўрни ҳамда Ғарбдаги асосларнинг рецепцияси, Александр ва Зулқарнайн анъаналарининг муфассирлар томонидан қориштирилиши жараёнига хос муҳим жиҳатлар тадқиқ этилган. Шарқнинг машҳур – Табарий, Мотрудий, Замахшарий, Фахриддин Розий, Ибн Касир каби муфассирлари томонидан амалга оширилган шарҳларда намоён бўлган ва адабиётга бевосита алоқадор бўлган етакчи тенденциялар белгиланган.

Муфассирлар томонидан Псевдо-Каллисфен ва Александр ҳақидаги сохта христиан афсоналари чинакам тарихдек қабул қилингани, бу жараёнда Каъб ал-Ахбор ва Ваҳб бин Мунаббих сингари исроилиётдан хабардор шахслар муҳим роль ўйнаган, аммо улар, асосан, сохта афсоналардан хабар бергани кўрсатиб берилган. VII – VIII асрлардаёқ араб муарриху муфассирлари орасида *Қуръонда зикри келган Зулқарнайн бу – Искандар*

³⁸ Nöldeke Theodor. Beiträge zur Geschichte des Alexanderromans. – Wien: In Commission bei F. Tempsky, 1890. – S. 32; Rubanovich Julia. The Alexander Romance. Romance and Reason: Islamic Transformations of the Classical Past. Ed. by R. Casagrande-Kim, S. Thrope, and R. Ukeles. – Princeton and Oxford: Princeton University Press, 2018. – P. 28.

деган қараш ёйила бошлагани, шу тариқа, сохта асослар нотўғри тасаввурларни келтириб чиқаргани ва бундай қарашлар тафсирларда кенг ёйилгани исботланган. «Зулқарнайн бу – Искандар» деган талқиннинг ислом асосларига зидлигини тушунган Азракий, Суҳайли, Ибн Касир каби уламолар бу қарашга қарши чиқиб, бу янглиш талқин экани, Қуръонда зикри келган Зулқарнайн Иброҳим а.с. билан замондош ва дини ҳанифийга эргашган иймонли, адолатли ҳукмдор бўлгани ҳақидаги қарашни илгари суришгани, уларнинг ушбу ёндашуви исломни турли тухматлардан халос этгани, хуллас, Зулқарнайннинг Александрга, Яъжуж-Мажужнинг Гог-Магогга, Мусо қиссасининг оби ҳаёт афсонасига алоқаси йўқлиги, мазкур талқинларнинг искандарномаларни тушунишдаги зарур аҳамияти очиб берилган.

Бобнинг «*Искандар қиссаси шарқ тарихчилари талқинида*» деб номланган иккинчи фаслида шарқ тарихчиларининг мавзуга муносабати, Александр тарихини қандай қабул қилгани ва Зулқарнайн қиссасини қай тарзда талқин этгани таҳлил этилган. Искандар қиссасининг шарқлик муаррихлар талқинидаги асосий жиҳатлари аниқланиб, уларнинг юзага келиш сабаблари изоҳланган. Шарқ тарихчилари томонидан ҳам Псевдо-Каллисфен ва Александр ҳақидаги насроний афсоналар чинакам тарихдек қабул қилингани, оқибатда исломдан кейин пайдо бўлган шарқ тарихнавислигининг бошидаёқ Зулқарнайн ва Искандар (Александр) шахсларини чалкаштириш, икки воқеаликни қориштириш тенденцияси юзага келгани кўрсатиб берилган. «Зулқарнайн бу – Искандар» деган қарашнинг муаллифи – манбаси илк ислом тарихчиларидан Ваҳб бин Мунаббих (655 – 738) бўлгани, кейинчалик Ибн Ҳишом (ваф. 833) ҳам унга эргашгани асосланган. Ишда илк ислом муаррихларининг бундай фикрлашига, асосан, Александрнинг ҳақиқий тарихидан беҳабарлик сабаб бўлгани, Зулқарнайн ва Искандарни бир шахс сифатида қараш ва талқин қилиш учун на дунёвий, на илоҳий асослар мавжуд эмаслиги исботланган.

Шарқ тарихида, асосан, Псевдо-Каллисфен сюжети кенг тарқалган ва қайта ишланган. Шарқ тарихчиларининг қисса тасвирига киритган биринчи муҳим ўзгартириши шарқона детал, образ, мотив, эпизод ва сюжет линияларини қўшиш бўлса, иккинчиси талқин бобидаги янгиликлардир. Талқин масаласида шарқ тарихида икки тенденция – Искандарни форслаштириш ва Искандарни исломлаштириш яққол ажралиб туради. Шунингдек, тафсирлардан фарқли равишда шарқ тарихида Искандар шахсига икки хил: бири ижобий, иккинчиси салбий муносабат шаклланган.

Тадқиқотнинг учинчи боби «**Искандар қиссасининг ҳамсанавислик анъанасига трансформацияси**» деб аталади. Унинг «*Искандар қиссасининг Навоийгача адабий қайта ишланиш жараёни*» номли биринчи фаслида Низомий Ганжавий, Хусрав Дехлавий ва Абдурахмон Жомийларнинг искандарномалари таҳлил этилиб, уларнинг манбалари, бадий хусусиятлари, анъана ривожига тутган ўрни кўрсатиб берилган. Шарқ адабиёти Искандар мавзусида таянган манбаларда ҳақиқатга нисбатан

уйдирмалар кўплиги, манбаларга хос мазкур хусусият адабиётга ҳам кўчиб ўтиб, Искандар образи ва қиссасининг асосий адабий талқинлари шаклланишида муҳим ўрин тутгани тадқиқ этилган.

Шарқ эпик шеърятда Искандар мавзусига хос етакчи хусусиятлар, асосан, хамсанавислик анъанаси доирасида яратилган искандарномаларда намоён бўлади. Хамсанависликда Искандар ҳақида асар ёзиш анъанаси шаклланишига жиддий таъсир кўрсатган адабий манба Фирдавсий достонидир. Фирдавсий достони шундоқ ҳам регрессга учраган мавзуни янада кўпроқ бадиий тўқима ва уйдирмалар билан адабиётга трансформация қилган асарга айлантирди. Фирдавсий искандарномаси кейинчалик мавзунинг шарқ адабиётидаги ривожига хос асосий йўналиш ва тенденцияларни белгилаб берди. Низомийнинг искандарноманавислик тарихидаги энг катта янгилиги эса талқин масаласида содир бўлди. Низомий ўз асарида мавжуд уч асосий талқинни умумлаштириб, Искандар образини уч босқичдан ўтувчи – аввал жаҳонгирлик қилиб дунёни олган одил шоҳ, кейин шоҳликдан дунёнинг моҳиятини англаш орқали файласуф даражасига кўтарилган донишманд, охирда донишмандликдан пайғамбарлик мақомига кўтарилган сиймо ўлароқ тасвирлашга қарор қилди. Низомийнинг ушбу ижодий нияти, табиийки, сюжетни ҳам уч катта қисмга бўлиб юборган ва кўплаб янги қисмлар қўшилишига олиб келган.

Хусрав «Оинаи Искандарий»ни Низомий достонига нисбатан олган ва Хусрав сюжет бобида оригиналлик кўрсатиш мушкул эканини билгач, композиция борасида Низомий ишларини янгилашга эътибор қаратган ва достоннинг асосий қисмини уч таркибий қисмдан иборат алоҳида боблар шаклида тартиблаган. Хусравнинг асар сюжетини бир неча илова фаслларни қамраган алоҳида бўлақларга бўлиши жиддий ўзгариш бўлди. Унинг сюжет тавтологиясидан қочишга уриниши сюжет асосининг Искандар қиссаси учламчи қайта ишланган манбалар ташкил этишига олиб келган.

Жомий Искандарнинг ҳолотидан воз кечиб, мақолотини тасвирлашга асосий эътиборни қаратди. Бу – салафларда учрамайдиган оригиналлик бўлиб, адибнинг ўз маснавийсини ёзишда таянган бош ижодий принципдир. Бундай ёндашув Искандар фаолиятига оид тасвирлар хирадномалар учун бадиий қолип вазифасини бажаришига олиб келган. Жомий мавзунинг ҳикмат адабиёти билан боғлиқ жиҳатини биринчи планга олиб чиқиш орқали асосий эътиборни Искандарнинг донишманд сифатидаги талқинига қаратиб, «Хирадномаи Искандарий»ни соф фалсафий-дидактик асар сифатида яратди. Шу тариқа, анъана доирасида наворотлик кўрсатиш мақсади ҳар бир ижодкорни жиддий ўзгартириш ва янгиликлар қилишга мажбур қилган.

Иккинчи фасл «*Садди Искандарий*» *достонида сюжет ва образлар такмили*» деб номланган бўлиб, бунда асосий эътибор достонда мавжуд бўлган сюжет, эпизод, образ, мотив ва уларга хос талқинларнинг Навоий томонидан такомиллаштирилганини кўрсатиш, бунда адиб, дастлаб, мавзу ва қиссага ёндашувни ўзгартиргани, янги ва аслиятга яқин қадимий манбаларга кўпроқ таянганини исботлаш ҳамда мавжуд анъанага қўшган ҳиссасини

аниқлаш каби долзарб илмий муаммоларга қаратилди. Таҳлиллар шуни кўрсатдики, Навоий имкон қадар Искандар мавзусининг тарихий илдизларига яқин боришга интилан. Искандар қиссасини турли ракурсларда талқин этар экан тасвирларининг тарихий ҳақиқат билан мувофиқ бўлишига кўпроқ эътибор қаратган. Навоий «Садди Искандарий»ни ёзишда Низомий, Хусрав дostonлари, Жомий маслаҳатига таянишдан ташқари маълумотларни тарихий асарлар билан солиштириб, ҳақиқатга яқинлиги ва манбанинг ишончлилиқ даражасига кўра саралаган ҳамда мавжуд тасвир ва талқинларни мунтазам такомиллаштиришга эътибор берган. Навоий яратган сюжет, асосан, Псевдо-Каллисфеннинг сурёний версияси орқали грек-юнон романларига таянади. Навоий зарур деб ҳисоблаган ўринларини ўзгартирган, уларни тарихий-ҳаётий ҳамда адабий мантиқ асосида янгилаб борган.

Навоий Низомий ва Хусравни Искандар қиссасига, Жомийни эса Искандар сўзларига эътибор қаратган деб ҳисоблайди. Навоий мана шу икки ёндашувни мавзу тарихидаги икки хил йўл деб билган, ўз асарида уларни синтезлаш орқали янги ёндашув – учинчи йўлга асос солган.

Алишер Навоийнинг «Садди Искандарий» достони генезисини ўрганишдан асосий мақсад бадиий воқеликнинг тарихий воқеликка қанчалиқ мос келиш-келмаслиги ёки адибларнинг қандай хатоларга йўл қўйганини аниқлаш эмас, балки тарихий ҳақиқат ва бадиий тўқима нисбатини белгилаш, муайян асоснинг тарихий-бадиий эволюцияси ва трансформациясини ёритиш, такомилни тушунтириш, охир-оқибат, Навоийнинг ижодий оригиналлигини илмий асосда кўрсатиб беришдир. Тарихий ҳақиқат ва бадиий тўқима нисбатини белгилаш эса муайян адабий анъана доирасида конкрет ижодкорнинг оригиналлиги – шахсий ижодий ташаббусларини аниқлаш имконини беради. Анъана доирасидан бирор ижодкорга тегишли ижодий ташаббусларни аниқлаб олиш эса бу – адибнинг ижодий шахсияти, руҳияти ва дунёқарашини белгилаш демакдир.

Тўртинчи боб «**Навоийнинг тасвир маҳорати**» деб номланган. Унинг «*Сарлавҳалар поэтикаси*» номли илк фаслида Навоий сарлавҳа яратишда амал қилган тамойиллар, бу жараёнга хос бир нечта барқарор хусусиятларнинг мавжудлиги, уларни белгилаш асарни тушуниш ва ижодкор маҳоратини тасаввур қилишда муҳим аҳамият касб этиши асосланган. Навоий сарлавҳалари учун энг умумий қонуният – бобдаги воқеалар мундарижасини ифодалаш экани, бунда уч жиҳат: тафсилотлар мундарижасини кўрсатиш орқали ўқувчини уларга тайёрлаш ёки тасвир йўналиши билан таништириш, ҳар сафар боб мундарижасини оригинал поэтик ифодалар билан қайта яратиш ва сарлавҳанинг боб мундарижасини тўлиқ акс эттирмаслик хусусияти такрорланиши таҳлил этилган. Навоий сарлавҳанавислигининг композицияси билан алоқадор икки хусусияти мавжуд. Бири, сарлавҳанинг *тасвир* ва *изоҳдан* иборат бўлиши, иккинчиси, сарлавҳанинг тегишли боб ёки асар композициясига мослашиши. Навоий сарлавҳаларига хос энг умумий қонуниятлардан яна бири юксак бадиий ифодадир. Навоийнинг сарлавҳа яратишдаги маҳоратини кўрсатувчи

жиҳатлар сифатида доминант (ёки бир) сўзга таяниб бутун мазмунни образли тасвирлашга интилиш, сарлавҳада асосий қисм моҳиятига оид рамзий ишоралар бериш, хос ташбеҳнинг сарлавҳага олиб чиқилиши кабиларни кўрсатиш мумкин.

Бобнинг иккинчи фасли «*Навоий ижодий индивидуаллигининг ҳикоятларда акс этиши*» деб аталади ва унда бу ҳодисанинг ҳам шаклий, ҳам мазмуний аспектларда намоён бўлиши ўрганилган. Дастлабки жиҳат таҳлилида Навоий тасвирлаган ҳикоятларнинг дoston архитектуроники билан муносабати, уни шакллантиришдаги ўрни ва вазифаси хусусида тўхталдик. Навоий ҳикоятлари ўзидан олдинги ва кейинги қисмлар билан мустаҳкам алоқадорлик ҳосил қилгани, ушбу боғлиқлик, айниқса, мазмун трансформациясида яққол намоён бўлиши асосланган. Бир боб таркибидаги тўрт фасл мазмунан бир-бирини тўлдириши, ривожлантириши ва бирини бошқасисиз тушуниб бўлмаслиги кўрсатиб берилган. Ҳикоятларнинг ушбу системадаги функцияси икки томонлама – ўзидан олдинги ва кейинги қисмлар билан алоқани таъминлаш экани қайд этилган. Навоий ижодий индивидуаллигининг ҳикоятлар мазмунида акс этиши, адибнинг ижодий оригиналлиги ва анъанавий материални қайта ишлаш маҳорати «Садди Искандарий»да концептуал аҳамият касб этган «Искандар ва гадо» ҳикояти таҳлили мисолида кўрсатиб берилган. Ушбу ҳикоятнинг қадимий илдизлари, Навоийгача бўлган даврдаги эволюцияси ва Навоийнинг киритган янгиликлари илмий-назарий асосда очиб берилган.

«*Достоннинг айрим услубий хусусиятлари*» деб номланган учинчи фаслда Навоий тасвир услубига хос бир неча муҳим хусусиятлар достоннинг турли қисмлари, сатҳлари мисолида ёритилган. Навоийнинг ифода тарзига хос бир қанча каноник хусусиятлар мавжудлиги, поэтик вариация, изчиллик, мутаносиблик, ифода ёки баённинг зиддиятга асосланиши, мўътадиллик кабилар шулар жумласидан экани баён қилинган ва турли мисоллар асосида таҳлил этилган. Навоий тасвир услубига хос мазкур хусусиятлар, аввало, муаллифнинг ижодий тафаккур тарзи, дунёқарашининг ифодаси экани, Навоийнинг тафаккур тарзини эса XV аср илмий-адабий, маданий-маърифий муҳити, ижтимоий-сиёсий шарт-шароит шакллантиргани ёритиб берилган. Навоий Искандар ҳақида асар ёзиш анъанасини бадиий тасвир ва поэтик талқин нуқтаи назаридан янги босқичга кўтаргани асосланган.

УМУМИЙ ХУЛОСА

1. Адабий ҳодисалар генезиси ва поэтикасини ўзаро алоқадорликда тадқиқ этиш адабий жараён қонуниятлари, адабий муносабатлар мазмуни, муаллифнинг ижодий оригиналлигини идрок этиш, охир-оқибат, дунё адабиёти тараққиётининг мантиғини тушунишга олиб боради. Муайян асар генезисини текшириш эса илк манбаларни кўрсатишдангина иборат эмас, балки асар мавзуси, сюжети, образлари ва ундаги бадий талқинларнинг тарихий-адабий эволюциясини текшириш ҳамдир. Шу боис ижодкор ёки асар мавжудлигининг асоси бўлган ижодий оригиналлик генетик ва поэтик ёндашувлар уйғунлигидагина конкрет намоён бўлади.

2. Искандар мавзуси синкретик табиатга эга бўлиб, унинг илдизлари турли характердаги кўплаб қадимий сарчашмаларга бориб туташади: Искандарнинг жаҳонгирлиги тасвири тарихий манбаларга, пайғамбар ёки валийлиги тасвири диний манбаларга, донишмандлиги тасвири фалсафа ёхуд ҳикмат адабиётига ҳамда айрим бошқа мотивлар фольклорга алоқадор.

3. Бутун дунёда адабий шон-шараф қозонган, бу борада ўзига хос адабий анъананинг юзага келишига сабаб бўлган Александр ҳақидаги илк хабарлар Библияда келган деб ишонилади. Библияда мавзунинг икки асоси – Александр ва Гог ва Магоглар ҳақида хабарлар мавжуд. Александрга оид хабарларнинг баъзилари башорат характерига, баъзилари тарихий хусусиятга эга. Гог ва Магогга оид хабарлар эса тўлиқ апокалиптик характерда. Библияда Александрнинг Гог ва Магоглар билан алоқаси қайд этилмаган. Уларнинг алоқадорлиги тўғрисидаги тасаввурлар милoddан кейинги даврларда пайдо бўлган ва мавзунинг кейинги тасвирлари, талқинларининг юзага келишида муҳим аҳамият касб этган.

4. Антик тарихчилар Александр ҳақида махсус асар ёзиш анъанасини илк бор эллинизм даврининг охирида бошлаб беришган. Мазкур анъана кейинчалик адабиётга ҳам ўта бошлаган. Ушбу тарихий манбалар Талмуд адабиётидаги эпизодлар, Псевдо-Каллисфен анъанаси, Шарқда яратилган Искандар ҳақидаги қиссалар, хусусан, хамсанавислик доирасида яратилган искандарномаларнинг ҳам илк сарчашмасидир. Мазкур асарлар мавзунинг Фарбу Шарқдаги кейинги тақдирини тўғри тушуниш, мавзудаги тарихий ўзгаришларни тадқиқ этиш имконини беради. Тарихий ҳақиқат ва бадий тўқима чегарасини белгилашда мезон сифатида хизмат қилади.

5. Псевдо-Каллисфен тарихий воқеаларга таянган, айти пайтда уни жиддий қайта ишлаган ва миср мифологияси билан қолиплаган, мисрликлар мафкураси асосида яратилган тарихий-афсонавий ва фольклор характерига эга қиссадир. Унинг сурёний версияси Шарққа кучли таъсир кўрсатган. Бу таъсир тарих, тафсир ва адабиётда ўзига хос тарзда намоён бўлган.

6. Ислom таълимоти мавзунинг Шарқдаги ривожига жиддий таъсир кўрсатган. Хусусан, «Қаҳф» сураси (18: 60 – 98) мавзу ва анъананинг Шарқдаги эволюциясида бурилиш ясаган. Мавзу ислom таъсирида янги сюжет линиялари, образлар, эпизодлар ва мотивлар билан бойиган.

7. Зулқарнайн қиссаси мавзунинг Шарқдаги асосини ташкил этса ҳам, аслида, Искандар мавзусига янглиш тарзда кўшиб юборилган. Зулқарнайн қиссасини Александрга нисбат бериш, икки қиссани қориштириш жараёни «Кахф» сураси нозил бўлганидан кейин кўп ўтмай бошланган, бунинг илк ташаббускорлари христиан доира вакиллари бўлишган. Ҳолбуки, Александр ва Зулқарнайн бир шахс эмас. Зулқарнайн қиссасини Александрга нисбат бериш тенденцияси икки шахс фаолиятидаги айрим ўхшаш жиҳатлар ва Александр ҳақидаги икки сохта христиан афсонага асосланган.

8. Илк шарқ тарихчилари ва муфассирлари Псевдо-Каллисфен ривоятлари ва христиан афсоналарини чинакам тарихдек қабул қилишган, натижада сохта асослар нотўғри тасаввурларни келтириб чиқарган ва бундай қарашлар тариху тафсирларда кенг ёйилган. Искандар ва Зулқарнайнни битта шахс деб тасаввур қилишнинг асосий сабаби – Александрнинг ҳақиқий тарихдан беҳабарлик ва Псевдо-Каллисфен анъанасига таянишдир. Асл тарихдан оз бўлсада хабардор бўлган тарихчи ва муфассирлар икки анъанани кўшишга қарши чиқишган.

9. Шарқлик адиблар муфассир ҳамда муаррихлар хулосасига таянган, ҳақиқат бобида уларга эргашган. Манбаларга хос хусусиятлар шарқ адабиётига таъсир кўрсатиб, Искандар қиссаси ва образининг асосий адабий талқинларини белгилаб берган. Шарқ эпик шеърлятида Искандар мавзусининг ривож ва етакчи тенденциялари, асосан, ҳамсанавислик анъанаси доирасида яратилган искандарномаларда намоён бўлади. Низомий манбалар, композиция ва сюжет масаласида Фирдавсий анъаналарини янгиллаган, талқин борасида жиддий ўзгартиришларга қўл урган ва мавзунинг ҳамсанавислик анъанасидаги кейинги ривожини белгилаб берган.

10. Хусрав ва Жомий ўз дostonларини Низомий «Искандарнома»сига нисбатан олган, шу боис улар сюжет бобида Низомий ишларини янгилаш мушкул эканини яхши англаган ва мавзунинг муайян томонларига устуворлик бериш орқали оригиналлик кўрсатишга асосий эътиборни қаратишган. Хусрав кашфийетни композиция борасида намоён этишга ҳаракат қилган. Алоҳида-алоҳида қисмлар яхлитлигига таяниш асосидаги тадрижийликка эришиш искандарноманавислик тарихида мутлақо янги ҳодиса сифатида намоён бўлган. Жомий эса Искандарнинг ҳолотидан воз кечиб, мақолотини тасвирлашга асосий эътиборни қаратган. Бу салафларда учрамайдиган янги адабий ҳодиса сифатида намоён бўлган. У анъанавий сюжетдан эркин фойдаланиш ҳамда ахлоқий-дидактик жиҳатга урғу бериш имконини кенгайтирган.

11. Анъана доирасида салафларни такрорламаслик ҳамда «хамса такмили» билан жиддий шуғулланиш иштиёқи Навоийни янгиликлар қилишга ундаган. Аслида, Хусрав дostonи композициясининг бу шаклга келиши ёки Хусрав ва Жомий искандарномаларининг ҳажман қисқариб кетиши ҳам мана шу тенденция билан алоқадор. Услуг нуктаи назаридан Фирдавсий искандарномаси чинакам жангнома, Низомийдан бошлаб ҳамсанависликда Искандар тўғрисида қисса ёзиш анъанасига лирик ва

дидактик руҳ кириб кела бошлаган. Хусрав маснавийсидан мавзунинг жангномалик хусусияти сусайиб, маърифий-дидактик руҳ устунлик қила бошлаган. Жомий талқинида эса ахлоқий-дидактик характер тўлиқ устуворликка эришган. Генезисига кўра тарихийлик ва жангномалик хусусиятлари етакчи бўлган мавзу Навоий даврига келиб ахлоқий-дидактик характер касб этган.

12. Навоий, аввало, масалага ёндашувни ўзгартирди – мавзунинг нисбатан қадимий ва табиий қамровига мос Искандар тарихини тасвирлашни кўзда тутди. Бундай ижодий ният тасвирда тарихий қатламнинг бош планга чиқишини тақозо этган. Бу борада салафлари ишларини такрорламаслик учун мавжуд сюжет ва образлар тасвирини такомиллаштириш, янги қисмларни қўшиш ва оригинал адабий-эстетик концепцияга бўйсундириш йўлидан борган.

13. Навоий Искандар қиссаси талқинида тасвирларининг тарихий ҳақиқат билан мувофиқ бўлишига кўпроқ эътибор қаратган. «Садди Искандарий»ни ёзишда Низомий, Хусрав дostonлари, Жомий маслаҳатига таянишдан ташқари маълумотларни тарихий асарлар билан солиштириб, ҳақиқатга яқинлиги ва манбанинг ишончлилики даражасига кўра саралаб борган. У яратган сюжет, асосан, Псевдо-Каллисфеннинг сурёний версиясига таянади. Навоий зарур деб ҳисоблаган ўринларини ўзгартирган, тарихий-ҳаётий ҳамда бадиий мантиқ нуқтаи назаридан янгилаб борган.

14. Навоий Низомий ва Хусравнинг Искандар қиссасини айтгани, Жомийнинг эса Искандар ҳикматларига эътибор қаратганини мавзу тарихидаги икки хил ёндашув сифатида кўрган ва уларни синтезлаш орқали янги ёндашув – учинчи йўлни бошлаб берган. Дарҳақиқат, мавзунинг Навоийгача бўлган адабий ривожига жаҳонгирлик ва фалсафий-дидактик жиҳат мувозанати таъминланган, муаллифнинг ижодий муносабати тўлатўкис акс этган асар яратилмаган. Навоий бундай ёндашув орқали нақафат мавзунинг адабий ривожига янгилик қилган, балки янги версияга асос солган.

15. Навоий «Садди Искандарий» дostonини юксак бадиий савияда яратган. Бу, аввало, талқин масаласида намоён бўлган, тасвир борасидаги ўзгартиришлар эса мутлақ оригиналлиги билан характерланади. Дoston поэтик бутунлигининг барча қисмларида Навоийнинг ижодий индивидуаллиги конкрет намоён бўлган. *Поэтик вариация, изчиллик* (композицион фикрлаш, асослаш ёки изоҳлаш, мантиқий изчиллик), *мутаносиблик, зиддиятга асосланган ифода* ва *мўътадиллик* каби каноник хусусиятлар эса Навоий тасвир услубига хос умумий жиҳатларни намоён этган. Ўз навбатида, Навоий тасвир услубига хос мазкур хусусиятлар муаллифнинг ижодий тафаккур тарзи, дунёқараши асосида шаклланган ва Навоийнинг буюк ижодкорлиги намунаси сифатида намоён бўлган.

**SCIENTIFIC COUNCIL DSc.03/30.12.2019.Fil.19.01 ON AWARDING
SCIENTIFIC DEGREES AT TASHKENT STATE UNIVERSITY
OF UZBEK LANGUAGE AND LITERATURE
NAMED AFTER ALISHER NAVOI**

**TASHKENT STATE UNIVERSITY OF UZBEK LANGUAGE AND
LITERATURE NAMED AFTER ALISHER NAVOI**

ILYOS ABDUKAYUMOVICH ISMOILOV

**GENESIS AND POETICS OF THE POEM “SADDI ISKANDARI”
 (“ISKANDER’S WALL”) BY ALISHER NAVOI**

10.00.02 – Uzbek literature

ABSTRACT

of the dissertation of doctor of science (DSc) on philological sciences

Tashkent – 2022

The theme of Doctor of Science (DSc) dissertation was registered in the Higher Attestation Commission under the Cabinet of Ministers of the Republic of Uzbekistan under the number № B2021.4. DSc /Fil 351.

The doctoral dissertation has been completed at Tashkent State university of Uzbek language and Literature named after Alisher Navoi.

The dissertation abstract was published in three languages (Uzbek, English, Russian (resume)) on the website of the Scientific Council (www.tsuull.uz) and on the information and educational portal "Ziyonet" (www.ziyonet.uz).

Scientific consultant:

Sirojiddinov Shukhrat Samariddinovich
Doctor of Philological Sciences, Professor

Official opponents:

Shadmanov Nafas Namozovich
Doctor of Philological Sciences, Professor

Muhiddinov Muslihiddin Kutbiddinovich
Doctor of Philological Sciences, Professor

Eshankulov Husniddin Pirimovich
Doctor of Philological Sciences, Docent

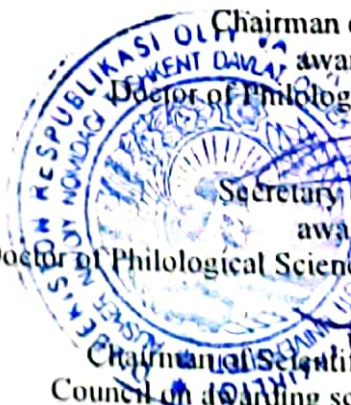
Leading organization:

Institute of Uzbek language, literature and folklore of the Academy of Science of the Republic of Uzbekistan

The defense of the dissertation will be held at the meeting of Scientific Council DSc.03/30.12.2019. Fil.19.01 on awarding scientific degrees at Tashkent State university of Uzbek language and Literature named after Alisher Navoi on "19" 12 2022, at 10⁰⁰. (Address: 100100, Tashkent, Yakkasaroy district, Yusuf Hos Hojib street, 103. Tel.: (99871) 281-42-44; fax: (99871) 281-42-44; fax: (99871) 281-12-44 (www.tsuull.uz).

The dissertation can be viewed at the Information Resource Center of Tashkent State university of Uzbek language and Literature named after Alisher Navoi (registered under number 239). Address: 100100, Tashkent, Yakkasaroy district, Yusuf Hos Hojib street, 103. Tel.: (99871) 281-42-44; fax: (99871) 281-42-44; fax: (99871) 281-12-44 (www.tsuull.uz).

The abstract of the dissertation was distributed on "10" 12 2022.
(Registry record No. 1 dated "10" 12 2022).

I.I. Adizova
Chairman of Scientific Council on
awarding scientific degrees,
Doctor of Philological Sciences, Professor
Q.U. Pardaev
Secretary of Scientific Council on
awarding scientific degrees,
Doctor of Philological Sciences, Associate Professor
Q.B. Yuldashev
Chairman of Scientific Seminar at Scientific
Council on awarding scientific degrees, Doctor
of Pedagogical Sciences, Professor

INTRODUCTION (abstract of the DSc dissertation)

Topicality and necessity of the thesis. It is important today to study the literature created by the creative genius of the peoples of the world reflecting the spiritual-educational, scientific heritage, and to determine the regularities specific to the human psyche and literary-aesthetic way of thinking. In particular, it is a clear fact that along with humanistic globalization and integration processes the tendency to promote national literary heritage through in-depth study and to form perfect ideas about its specific aspects is growing in the field of philology at the international level. In this case, the scientific justification of the place of the of the literary heritage product and poetic thinking of any nation in the elevation of the spiritual world of mankind becomes relevant.

In world literary studies the trends of intertextual, hypertextual, genetic and comparative linguistics approach have become important. Because literature, as a creative phenomenon and process, shows its true essence more in these aspects. Also, the intellectual potential and media-digital potential of the modern world created ample conditions for the development of these aspects of literary studies. In fact, when commenting on any literary phenomenon or the creative-scientific heritage and activities of a writer, it is necessary to start from the genesis of the issue and draw conclusions about artistry based on the analysis of complete literary-aesthetic views and concepts. This principle is important in understanding the development of not only world literary studies, but also national literary studies, and it is one of the scientific problems that should be given serious attention.

The fact that Uzbek literature has ancient roots, an ancient past and a rich heritage makes it possible to study it on the basis of various approaches in the field of philology. In particular, the works of Alisher Navoi, a great poet and thinker, one of the founders of our national spirituality, can serve as a great literary material in this regard. Today, “considering the importance in the world civilization of national and universal ideas, deeply expressed in the works of Alisher Navoi, as well as in raising the intellectual potential of the younger generation, and taking into account their incomparable value in educating of high moral qualities in their hearts, including in-depth study and popularization of the literary and scientific heritage of the great poet and thinker in our country and abroad”³⁹. is of great importance In fact, the main reason for the survival of Alisher Navoi’s work is that it has deep roots and relies on deep foundations. However, in most of the existing studies on Navoi studies, this aspect of the issue was neglected, as a result, few scientific works were written that researched the genesis of Navoi’s works and showed the poet’s artistic skills and poetic discoveries. Important scientific issues such as the migration of plots have not been sufficiently studied in the case of Navoi’s work. While the genetic approach shows the originality and solid

---

³⁹ O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti Sh.M.Mirziyoyevning “Buyuk shoir va mutafakkir Alisher Navoiy tavalludining 580 yilligini keng nishonlash to‘g‘risida”gi qarori // Qonun hujjatlari ma’lumotlari milliy bazasi, 20.10.2020, 07/20/4865/1395-son.

foundations of Navoi's work, the poetic approach helps to understand the artistic skill and creative individuality of the writer. Paying attention to the genetic and poetic aspects in studying Alisher Navoi's work on a scientific-theoretical basis is an urgent issue for modern Uzbek Navoi studies.

The research work contributes to the implementation of the Presidential Decree # 4797 "On establishment of the Tashkent State University of Uzbek Language and Literature named after Alisher Navoi" as of May 13, 2016, the Presidential Decree # 5850 "On measures to radically increase the prestige and status of the Uzbek language as the state language" as of October 21, 2019, the Presidential Resolution # 2789 "On measures to further improve the activities of the Academy of Sciences, organization, management and financing of research activities" as of February 17, 2017, the Presidential Resolution # 4865 "On the wide celebration of the 580th anniversary of the Great Poet and Thinker Alisher Navoi" as of October 19, 2020, the Resolution of the Cabinet of Ministers of the Republic of Uzbekistan # 124-R "On holding the international conference "Actual issues of studying and popularizing Uzbek classical and modern literature abroad" as of February 16, 2018, as well as in other regulatory documents regulating this area.

Correspondence of the research to the priorities of the development of science and technology of the Republic of Uzbekistan. The dissertation was implemented in the framework of the first priority of the development of science and technology of the Republic of Uzbekistan I. "Formation the system of innovative ideas and ways of implementing in social, legal, economic, cultural, spiritual and educational development of an informed society and democratic state".

A review of international research on the topic of dissertation⁴⁰.

The world's leading academic centers conduct research on literary phenomena and the genesis of works, common artistic motives, literary relations and poetics, including the University of Strasbourg (France, 1890), Akademie der Wissenschaften in Wien (Austria, 1889), British Museum, (UK, 1889 – 1890), University of London (UK, 1929), University of California (USA, 1995, 2005, 2008, 2017), New York University (USA, 1967, 1970), Columbia University (USA, 1997, 2008, 2011), Indiana University (USA, 1971), International Comparative Literature Association (UK, 1970 - 2021), University of Wisconsin (USA, 1968), University of North Carolina (USA, 1972), Yale University (USA, 1974), University of Chicago (USA, 2007), St. Petersburg Humanities University (St. Petersburg, 2009), University of Missouri (USA, 2009, 2014), Vrije Universiteit (Netherlands, 2011), University of Tehran (Iran, 1364(h.)),

---

⁴⁰ Диссертация мавзуси бўйича хорижий илмий тадқиқотлар шарҳи <https://www.proquest.com/>, <https://en.unistra.fr>, <https://www.oeaw.ac.at>, <https://www.britishmuseum.org/>, <https://www.london.ac.uk/>, <https://www.universityofcalifornia.edu/>, <https://www.nyu.edu/>, <https://www.columbia.edu/>, <https://www.indiana.edu/>, <https://www.ailec-icla.org/>, <https://www.wisc.edu/>, <https://www.unc.edu/>, <https://www.yale.edu/>, <https://www.uchicago.edu/>, <https://www.gup.ru/>, <https://vu.nl/nl>, <https://ut.ac.ir/fa>, <https://science.gov.az/az>, <https://archive.org/>, <https://www.dissercat.com/>, <http://diss.natlib.uz/> ва бошқа манбалар асосида амалга оширилди.

Azərbaycanın Milli Elmlər Akademiyası (National Academy of Sciences of Azerbaijan, 1947, 1999, 2002).

The theme of Alexander, its sources, plot and images, the literary value of Alisher Navoi's work have been studied in the world's leading research and educational centers, and a number of scientific results have been obtained, including the following scientific results: the genesis of different versions of Alexander's novels has been studied, the relationship of the theme with literature, certain views on its transformation to the East were described (University of Strasbourg, France; Akademie der Wissenschaften in Wien)⁴¹, the Pseudo-Callisthenes tradition, researches on its Syriac version, the work was translated into English, the evolution of the theme in the West and the East were explained (British Museum, UK)⁴², the later history of Alexander its reception in different periods, the Persian aspect of the tradition of writing about Alexander were studied (Routledge, University of Exeter, Great Britain)⁴³, the scientific and cultural relations of the East and the West, the influence of Western concepts and views on the culture and science of the East, the interdependence of wisdom literature and Greek philosophy were researched (Yale University, USA)⁴⁴, antiquity, the activity of Alexander, Hellenism, the history of the Persian-Greek wars were studied (University of Texas, University of Iowa, USA)⁴⁵, Arabic stories about Alexander, their historical development, the history of perceptions about Gog-Magog were covered (Vrije Universiteit, Netherlands)⁴⁶, information about Iskandar recorded in Turkic sources was analyzed (Chicago University, USA; Utrecht University, Netherlands)⁴⁷, innovations brought by Navoi to the literary environment of Central Asia, and their influence on the literature of the next period were revealed (Indiana University, USA)⁴⁸, bilingualism phenomenon in Navoi's poetics was researched (The University of Michigan, USA)⁴⁹, historical changes in the story of

---

⁴¹ Nöldeke T. Beiträge zur Geschichte des Alexanderromans. – Wien: In Commission bei F. Tempsky, 1890. – 56 b.

⁴² The History of Alexander the Great, being the Syriac Version of the Pseudo-Callisthenes. Edited from five manuscripts, with an English translation and notes by Ernest A. Wallis Budge. – Cambridge: At the University press, 1889. – 680 p.

⁴³ Stoneman Richard. Alexander the Great: A Life in Legend. – New Haven / London: Yale University Press, 2008; The Alexander Romance in Persia and the East. Edited by Richard Stoneman, Kyle Erickson, Ian Netton. – Groningen: Barkhuis Publishing – Groningen University Library, 2012. – 420 p.

⁴⁴ Gutas Dimitri. Greek Philosophers in the Arabic Tradition (Variorum Collected Studies Series: CS698). – New York: Routledge, 2016. – 335 p.; Greek Thought, Arabic Culture. The Graeco-Arabic Translation Movement in Baghdad and Early 'Abbasid Society. (2nd-4th / 8th-10th centuries). – London and New York, 1998. – 248 p.; Gutas D. The Greek and Persian background of Early Arabic Encyclopedism. Сайид Махдий таржимаси. URL: <http://www.ettelaathekmatvamarefat.com/new/index> (12.04.2018)

⁴⁵ Green Peter. Alexander of Macedon, 356-323 B.C.; A Historical Biography. – Berkeley – Los Angeles – London: University of California Press, 2013. – 668 p.; Alexander The Great and the Hellenistic Age. – London: The Orion Publishing Group, Ltd., 2007. – 269 p; The Greco-Persian Wars. – Berkeley – Los Angeles – London: University of California Press, 1998. – 384 p.

⁴⁶ Dufikar-Aerts Faustina. Alexander Magnus Arabicus. – Paris – Leuven – Walpole: Peeters, 2010. – 440 p.; Seyed-Gohrab, F. Doufikar-Aerts, S. McGlinn. Embodiments of Evil: Gog and Magog. – Leiden: Leiden University Press, 2011. – 165 p.

⁴⁷ Boeschoten H. Alexander Stories in Ajam Turkic. Wiesbaden, 2009.; Dankoff R. The Alexander romance in the Diwan Lughat at-Turk. In: Humaniora Islamica 1 (1973), pp. 233 – 244.

⁴⁸ Walmsley Nicholas Gerard. O Navā'ī: imitation, innovation, and the invention of a Central asian literary icon, 1500–1900. Ph.D. dissertation. – Indiana: 2016. – 342 p.

⁴⁹ Fearey Margaret Sharon. Nava'i's turkic and persian quatrains: discourse typology and the bilingual poet. Ph.D. dissertation. – Michigan: 1977. – 188 p.

Iskandar, the image of Iskandar described in Persian sources and their impact on Navoi's work were shown (Leningrad State university, Russia)⁵⁰, attention was paid to the connection of the image of Iskandar with the traditions of folklore and written literature (Kazakh pedagogical institute named after Abay, Kazakhstan)⁵¹, interpretations of the image of Iskandar in Persian literature, a comparison of Persian iskandatnamas was made (Tehran), the conclusions regarding the history and literary features of the subject were presented (University of Tehran, Iran)⁵², the text and lexicon of the poem "Iskander's Wall" were researched (Istanbul Universitesi, Turkey)⁵³, Ahmadi's "Iskandarnama" in the Turkic language was studied (Ankara Universitesi, Turkey; Kazan Federal University, Tatarstan)⁵⁴, the issue of Iskandar and Zulqarnain (Turkey)⁵⁵, the Turkic branch of iskandarnamas, their relationship with folklore, in particular Ahmad Rizvani's "Iskandarnama" was investigated (Balıkesir University, Türkiye)⁵⁶, the Nizami iskandarnama, created within the tradition of Khamsa writing, was researched (Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası, Azerbaijan)⁵⁷, reception of Alexander's novels into folk books, comparative study of folk books about Iskandar (Tajik State institute of languages, Tajikistan)⁵⁸.

In world literary studies, research is being conducted in the following priority directions for studying the theme of Iskandar and the scientific-theoretical problems of Navoi studies: identifying the first fragments of Alexander's history and novels; literary and folkloric reception of Alexander's novels, aspects specific to the versions created by different peoples; issues of the transformation of Alexander's literature from the West to the East; period of creation of the Pseudo-Callisthenes tradition and its leading versions, author; research of Alexandrian letters in Eastern literature in comparative-historical and comparative-typological aspects; study of the history and artistic interpretations of the system of images, motives and episodes of Iskandar's theme; study of iskandarmamas in the context of East-West cultural relations; highlighting the transformation of poetic images and interpretations.

⁵⁰ Бертельс Е.Э. Избранные труды. Том 4. Навои и Джами. – Москва: Наука, 1965. – 498 с.

⁵¹ Костюхин. Е.А. Александр Македонский в литературной и фольклорной традиции. – Москва: Наука, 1972. – 190 с.

⁵² صفوی سید حسن. اسکندر و ادبیات ایران. – تهران: امیر کبیر، ۱۳۶۴. ۴۰۷ ص.
صفا ذبیح الله. حماسه سرایی در ایران. – تهران: پیروز، ۱۳۳۳. ۶۷۷ ص.

⁵³ Tören H. Alî Şîr Nevâyî Sedd-i İskenderî (İnceleme-Metin-Dizin). Doktora Tezi. – İstanbul: 1990.

⁵⁴ Ünver I. Türk Edebiyatında Manzum İskendernameler. Doktora tezi. – Ankara: Ankara Üniversitesi, 1975; Миннегулов Х. Татарская литература и Восточная классика. – Казань: Казанского университета, 1993.

⁵⁵ Pala I. Iskender mi Zulkarneyn mi? // Journal of Turkish Studies, 1990. – Vol.14. – P. 387 – 403.

⁵⁶ Avcı İ. Türk Edebiyatında İskendernâmeler ve Ahmed-i Rıdvân'ın İskendernâme'si. Doktora Tezi. – Balıkesir, 2013; ўша муаллиф: Alexander the Great in Azerbaijani Turkish Literature // Remarks on Turkish Studies. – Warsaw: 2015; ўша муаллиф: Divan Şiirinde İskender-i Zülkarneyn // The Journal of International Social Research, 29, Vol. VII, Issue: 29; ўша муаллиф: Evliya Çelebi'nin Seyahatnâme'sinde İskender-i Zülkarneyn // Türk Dil, Edebiyat ve Halkbilimi Araştırmaları Dergisi. – 2013, – № 2; ўша муаллиф: İskendernâmelerde ölümsüzlüğe yolculuk: İskender-i Zülkarneyn ve Hızır // Türkoloji sempozyumu bildirileri. – Adana, 2012.

⁵⁷ Abbasov Ə. Nizami Gəncəvinin "İsgəndərnəmə" poeması. – Bakı: Azərb. SSR EA Yaxın və orta şərq xalqları institutu nəşriyyatı, 1966. – 197 s.

⁵⁸ Восиева Р.К. Роман об Александре и его рецепция в народных романах «Искандарнаме». Дис. ... докт. филол. наук. – Душанбе: 2016. – 379 с.

Problem development status. Despite the fact that the poetic aspect of Alisher Navoi's work has been studied well, its genesis and ideological sources have not been sufficiently researched. Opinions and thoughts on the sources of Navoi's work have been analyzed by A. Hayitmetov⁵⁹, M. Sobirov⁶⁰, I. Sultan⁶¹, V. Zohidov⁶², N. Mallaev⁶³, H. Homidov⁶⁴, E. Shodiev⁶⁵, A. Abdukodirov⁶⁶, Sh. Sharipov⁶⁷, Sh. Sirojiddinov⁶⁸ in their studies, works⁶⁹ and some articles⁷⁰ dedicated to the comparison of "Khamasa". In addition, although there have been written many studies on the artistic features of Navoi's work, the poetics of the poem "Iskander's Wall" has not been examined comprehensively, based on tradition and genetic basis.

Until now the poem "Iskander's Wall" has been studied mainly in three ways. In the first group of studies, the poem was specifically analyzed. These are works done by E.E. Bertels, A. Qayumov, H. Turan, M. Hamidova, Y. Azimov, N. Komilov and I. Ismoilov⁷¹. E.E. Bertels paid attention to the genetic basis of the image of Iskandar and investigated the iskandarnames as collections of political wisdom and the works reflecting the ideology of the time, while A. Qayumov described his observations regarding the poem's ideological-philosophical content, artistry, and the characteristics of its characters. H. Turan and M. Hamidova researched the text of the poem "Iskander's Wall" and wrote critical texts.

⁵⁹ Ҳайитметов А. Алишер Навоий ижодининг манбалари // Ўзбек тили ва адабиёти, 2001. – № 1. – Б. 5–12; Алишер Навоий ижоди жаҳон адабиёти контекстида // Алишер Навоий ижодий мероси ва унинг жаҳоншумул аҳамияти. – Тошкент: Фан, 2001. – Б. 5–7.

⁶⁰ Собиров М. Халқ ҳикоятлари Навоий ижодида. – Тошкент: Ўзбекистон, 1968.

⁶¹ Султон И. Навоийнинг қалб дафтари. – Тошкент: Ғафур Ғулом номидаги НМИУ, 2010.

⁶² Зоҳидов В. Улуғ шоир ижодининг қалби. – Тошкент: Ўзбекистон, 1970.

⁶³ Маллаев Н. Навоий ижодининг халқчил негизи. – Тошкент: Ўқитувчи, 1980.

⁶⁴ Ҳомидов Ҳ. Навоий ижодида Фирдавсий анъанаси. – Тошкент: Ўзбекистон, 1985.

⁶⁵ Шодиев Э. Алишер Навоий ва форс-тожик адаблари. – Тошкент: Ўқитувчи, 1989.

⁶⁶ Абдуқодиров А. Навоий ва нақшбандийлик. – Хўжанд, 1994; Алишер Навоий ва унинг салафлари ижодида ваҳдат ул-вужуд талқини. – Хўжанд: Раҳим Жалил номидаги Давлат нашриёти, 1996; Мавлоно Абдурахмон Жомий ва Амир Алишер Навоий. – Хўжанд: Нури маърифат, 2014.

⁶⁷ Шарипов Ш. Алишер Навоийнинг "Лисон ут-тайр" достонининг генезиси ва ғоявий-бадий хусусиятлари. Филол. фан. номз. ...дисс. – Тошкент, 1978.

⁶⁸ Сирождидинов Ш. Алишер Навоий: манбаларнинг қиёсий-типология, текстология таҳлили. – Тошкент: Академнашр, 2011; Сирождидинов Ш. Ўзбек мумтоз адабиётининг фалсафий сарчашмалари. – Тошкент: Янги аср авлоди, 2011.

⁶⁹ Муҳиддинов М. Алишер Навоий ва унинг салафлари ижодида инсон концепсияси. Филол. фан. д-ри. ...дисс. – Тошкент, 1995; Эркинов С. Навоий «Фарҳод ва Ширин» ва унинг қиёсий таҳлили. – Тошкент: Фан, 1971; Аҳмедов Т. Алишер Навоийнинг «Лайли ва Мажнун» достони. – Тошкент: Фан, 1970; Нарзуллаева С. Тема «Лейли и Меджнун» в истории литературы народов Советского Востока. – Тошкент: Фан, 1988; Ҳасанов Б. Навоийнинг етти тухфаси. – Тошкент: Ғафур Ғулом номидаги нашрёт-матбаа бирлашмаси, 1991; Муртазоев Б. «Алишер Навоий «Сабаи сайёр» ва Хусрав Дехлавий «Ҳашт беҳишт» достонларининг қиёсий таҳлили». Филол. фан. номз. ...дисс. – Тошкент, 1991.

⁷⁰ Навоий ва адабий таъсир масалалари. Мақолалар тўплами. Нашрга тайёрловчилар С.Ғаниева, А.Абдуғафуров. – Тошкент: Фан, 1968.

⁷¹ Бертельс Е.Э. Избранные труды. Том 4. Навои и Джами. – Москва: Наука, 1965. – С. 283-368.; Қайюмов А. Садди Искандарий. – Тошкент: Ғафур Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1975; Ҳамидова М. «Садди Искандарий» достонининг илмий-танқидий матни ва матний тадқиқи. Филол. фан. д-ри. ...дисс. – Тошкент, 1994; Азимов Ю. Абдурахмон Жомий «Хирадномайи Искандарий» достонининг қиёсий-типология таҳлили. Филол. фан. номз... дисс. – Самарқанд, 1996; Tören H. Alî Şîr Nevâyî Sedd-i İskenderî (İnceleme-Metin-Dizin). Doktora Tezi. – İstanbul: 1990; Комилов. Н. Хизир чашмаси. – Тошкент: Маънавият, 2005; Исмоилов И. Алишер Навоий «Садди Искандарий» достонининг қиёсий таҳлили. Филол. фан. бўйича PhD. ...дисс. – Тошкент, 2019; Ismoilov I. Navoiy ijodida Iskandar obrazi talqinlari. – Toshkent: BAYOZ, 2020.

Y.Azimov analyzed Jami's poem in more detail in his candidate's thesis on the comparison of "Khiradnomai Iskandari" and "Iskander's Wall" poems. N.Komilov studied the sufi interpretations in the appendices of "Iskander's Wall". I.Ismoilov studied the poem's artistic aspect: Navoi's prologue creation, building composition, plot formation and character depiction skills in a comparative aspect with "Iskandarnama" by Nizami Ganjavi.

In the second group of studies, Navoi's skill in a specific issue has been shown on the basis of this poem or he has been referred to in connection with a certain issue⁷². F.Boynazarov expressed his general thoughts about the evolution of the image of Iskandar Zulqarnain in Western and Eastern literature, while F. Sulaymonova analyzed the poem in the context of ancient and medieval cultural relations. Navoi's ability to create a landscape has been studied by A. Erkinov based on the poem, as well as the sources of interpretations of Navoi's "Khamsa", while I. Salimov focused on image creation, and D. Yusupova paid attention to the ability to harmonize content and rhythm on the example of the poem "Iskander's Wall". A. Hayitov studied the issue of prose of Navoi's "Khamsa", O. Abdullaev studied "Iskander's Wall" in the framework of the comparison of two works: "Khamsa" by Khusrav and "Khamsa" by Navoi. I.Avjiy studied "Iskander's Wall" concerning the Turkic branch of iskandarnames and some observations about sources⁷³.

In the third group of studies dedicated to the general interpretation of Navoi's work, the poem "Iskander's Wall" is addressed within some issues⁷⁴.

However, in none of the existing studies, the genesis and poetics of Alisher Navoi's "Iskander's Wall" poem have been taken together and specifically researched as a phenomenon arising from one another. However, "the new aesthetic thinking, which is being formed in the last decade of the last century and the beginning of the current century, feels the need to study Navoi's work in the framework of the world, as well as the artistic reality of the Islamic East"⁷⁵.

⁷² Бойназаров Ф. Искандар Зулкарнайн. – Тошкент: Ғафур Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашрети, 1990; Сулаймонова Ф. Шарқ ва Ғарб. – Тошкент: Ўзбекистон, 1997. – Б. 98-161; Эркинов А. Навоий – пейзаж устаси. – Тошкент: Фан, 1988; Эркинов А. Алишер Навоий «Хамса»си талқинининг XV – XX аср манбалари: Филол. фанлари д-ри. ...дисс. – Тошкент, 2008; Салимов И. Алишер Навоийнинг бадий образ яратиш маҳорати («Садди Искандарий» мисолида). Филол. фан. номз... дисс. – Самарқанд, 1994; Ҳайитов А. Алишер Навоий «Хамса»сини насрийлаштириш: анъана, табдил ва талқин. Филол. фан. номз... дисс. – Тошкент, 2000; Абдуллаев О. Амир Хусрав Деҳлавий ва Амир Алишер Навоий (анъана, янгилик ва маҳорат масалалари): Филол. фан. номз. ...дисс. автореф. – Хужанд, 2011; Юсупова Д. Алишер Навоий «Хамса»сида мазмун ва ритмнинг бадий уйғунлиги. – Тошкент: MUMTOZ SO'Z, 2011.

⁷³ Avcı İ. Türk Edebiyatında İskendernâmeler ve Ahmed-i Rıdvân'ın İskendernâme'si. Doktora Tezi. – Balıkesir, 2013; ўша муаллиф: Alexander the Great in Azerbaijani Turkish Literature // Remarks on Turkish Studies. – Warsaw: 2015; ўша муаллиф: Divan Şiirinde İskender-i Zülkarneyn // The Journal of International Social Research, 29, Vol. VII, Issue: 29; ўша муаллиф: Evliya Çelebi'nin Seyahatnâme'sinde İskender-i Zülkarneyn // Türk Dil, Edebiyat ve Halkbilimi Araştırmaları Dergisi. – 2013, – № 2; ўша муаллиф: İskendernâmelerde ölümsüzlüğe yolculuk: İskender-i Zülkarneyn ve Hızır // Türkoloji sempozyumu bildirileri. – Adana, 2012.

⁷⁴ Avcı İ. Türk Edebiyatında İskendernâmeler ve Ahmed-i Rıdvân'ın İskendernâme'si. Doktora Tezi. – Balıkesir, 2013; ўша муаллиф: Alexander the Great in Azerbaijani Turkish Literature // Remarks on Turkish Studies. – Warsaw: 2015; ўша муаллиф: Divan Şiirinde İskender-i Zülkarneyn // The Journal of International Social Research, 29, Vol. VII, Issue: 29; ўша муаллиф: Evliya Çelebi'nin Seyahatnâme'sinde İskender-i Zülkarneyn // Türk Dil, Edebiyat ve Halkbilimi Araştırmaları Dergisi. – 2013, – № 2; ўша муаллиф: İskendernâmelerde ölümsüzlüğe yolculuk: İskender-i Zülkarneyn ve Hızır // Türkoloji sempozyumu bildirileri. – Adana, 2012.

⁷⁵ Жўракулов У. Назарий поэтика масалалари. – Тошкент: Ғафур Ғулом номидаги НМИУ, 2015. – Б. 133.

Therefore, researching Navoi's contribution to the literary development of Iskandar's theme in the East, his innovations in genetic and poetic aspects on a scientific-theoretical basis is one of the urgent scientific problems.

Relevance of the dissertation with the plans of scientific research works of the higher educational institutions where the dissertation has been conducted. Dissertation was carried out within the framework of the topic "Actual issues of researching the history of Uzbek literature" on the research plan of Tashkent State University of Uzbek Language and Literature named after Alisher Navoi.

The aim of the research work is to highlight the ancient roots and sources of the poet's work, to determine the transformation of ideas and interpretations, and scientifically justify Navoi's contribution to the literary development of the theme and tradition by studying the interrelation of genesis and poetics of the poem "Iskander's Wall".

The tasks of the research:

- to identify the first sources of the theme of Iskandar, their content and leading features;

- to study the processes of transformation and reception of Alexander's history and the Pseudo-Callisthenes tradition into Eastern sources based on reliable religious and historical sources;

- to define the main trends and elucidate the influence on the poem "Iskander's Wall", having analyzed the relationship of Alexander's real history, Pseudo-Callisthenes versions and Zulqarnain's story manuscripts created within the tradition of khamisa writing;

- to show the genesis of the plot and characters of "Iskander's Wall", from the first sources, to check the important aspects of the transformation and development of ideological-artistic interpretations;

- theoretically justify the worthy place of the poem "Iskander's Wall", in the tradition of writing works about Iskandar, the innovations and changes made by Navoi to develop the existing tradition, and the fact that Navoi founded a new version.

The object of the research was the edition of the poem "Iskander's Wall" from "Khamisa" by Alisher Navoi, prepared by P.Shamsiev in 1958. A copy of the poem prepared on the base of a scientific-critical text and published by M.Hamidova and V.Rahmonov in 2006 was also used in the research.

The subject of the research is to determine the genesis of the poem "Iskander's Wall", in terms of theme, tradition, image, plot, episode, motif and interpretations, to prove the place and creative initiatives of Navoi in the development of the theme, image and interpretation, and to research the artistry of the poem.

Research methods. Comparative-historical, cultural-historical, historical-functional, systematic approach, descriptive methods were used in the dissertation.

The scientific novelty of the research includes the following:

the ancient roots and foundations of the theme of Iskandar, their reception in the East were identified, the process of reworking in religious-historical sources was highlighted, and by researching these, it was scientifically substantiated that the traditions and interpretations of Alexander and Zulqarnain were erroneously added to the sources;

the transformation of Iskandar's story into the tradition of Khamsa writing, each author's new addition to the existing tradition was proved by reliable facts about iskandarnames of Nizami Ganjavi, Khusrav Dehlavi, Abdurahman Jami and Alisher Navoi;

the genesis of the poem "Iskander's Wall" was examined in terms of image, plot, composition, episode, motif, interpretations based on the most reliable and early sources in the West and the East, and the original scenes of Navoi's images and how the poet used them for literary and aesthetic purposes and improved the existing situation were shown;

the issue of the poetics of "Iskander's Wall" was based on the study of the transformation and re-artistic interpretation of the religious, historical and literary interpretations in the history of the subject to Navoi's work, the poetics of the poem titles, the manifestation of the writer's creative individuality in the stories, the skill of processing traditional literary material, and the study of some leading features of the image style were identified;

the worthy place of "Iskander's Wall" poem in the history of the subject, the creative initiatives and originality of Navoi, the improvement of the tradition of iskandarnama writing and the foundation of a new version were proven.

The practical results of the research are as follows:

the results of the research provide a comprehensive introduction to the genesis and historical evolution of the theme of Iskandar, including the religious, historical and folkloric foundations of the theme in the West, shown through sources such as the Bible, Talmud, Ancient Greek novels about Alexander and sources by Pseudo-Callisthenes and their analysis;

the foundations of the theme of Iskandar in the East and the reception process were determined based on the study of Zulqarnain issue, interpretations in the commentaries and the relations of Eastern historians, and there was expressed the attitude to the various interpretations of such confusing issues as Alexander and Zulqarnain, Gog-Magog and Yajudj-Majudj, living water and the story of Moses;

the leading features of Nizami's "Iskandarnama", Nizami's contribution to the improvement of this literary tradition, the typological and different aspects of Khusrav Dehlavi and Abdurahman Jami's Iskandarnomas, the place of Alisher Navoi's poem in the history of the subject, and the main features of the transformation of Iskandar's story into the tradition of khamsa writing have been determined;

for the first time in Uzbek literary studies, the genesis and poetics of the poem "Iskander's Wall" were highlighted in relation to the first sources in the West and the East, based on religious, historical and literary foundations;

the artistic and stylistic characteristics of the poem “Iskander’s Wall” were revealed, and it was proved that Navoi’s poem “Iskander’s Wall” was a new literary phenomenon in the history of the theme and tradition.

The reliability of the research results is based on articles published in foreign and republican scientific journals, lectures read at scientific-theoretical conferences, published theses and monographs, a systematic scientific approach to the object and subject of research and the compliance of the used methodology with the aim of the research, proofs, analyzes and conclusions based on primary and reliable sources, it is determined by the implementation of theoretical views, solutions and conclusions, and the confirmation of results by the relevant structures.

The scientific and practical significance of research results.

The scientific significance of the research results is the deep and correct interpretation of the genesis and poetics of Alisher Navoi’s poem “Iskander’s Wall”, the determination of the laws of artistic transformation and reception phenomena, the highlighting of the history of writing tradition about Iskandar and the determination of Navoi’s merits, and is explained by the fact that it serves as a scientific-theoretical basis for proving Navoi’s creative individuality.

The practical significance of the research results is determined that they help to understand the genesis and poetics of Alisher Navoi’s poem “Iskander’s Wall” in an interrelated and deep understanding, to highlight Navoi’s creative individuality and the literary-aesthetic world, as well as to help create research, textbooks and training manuals on the history of literature and literary theory.

Implementation of the research results. Based on the developed theoretical and practical conclusions, recommendations and developments in the research:

New information on the genesis and poetics of the poem “Iskander’s Wall”, views on the characteristics of Navoi’s creative laboratory, new interpretations of Navoi’s reworking of the traditional theme, and the place of the poem “Iskander’s Wall” in the history of writing tradition about Iskandar, and conclusions related to Navoi’s innovations were used in the fundamental project OT-F1-030 implemented at Tashkent State University of Uzbek Language and Literature “Publishing a multi-volume monograph (Volume 7) on the “History of Uzbek Literature” (in 2017-2020), (certificate # 04/1-2550 of Tashkent State University of Uzbek Language and Literature as of September 13, 2022). As a result, the project was enriched with new scientific views, theoretical information and new sources on the genesis and poetics of the poem “Iskander’s Wall” concerning tradition and innovative phenomena;

the regularities specific to the manifestation of the theme of Iskandar in Alisher Navoi’s lyrics, the images of Iskandar, Khizr, Gog-Magog, the essence of images related to the motifs of darkness, living water and Iskandar’s mirror in the poet’s ghazals, scientific and theoretical conclusions concerning the various literary and mystical interpretations of these talmehs were used in the practical project “PZ - No. 20170930393” implemented at Tashkent State University of

Oriental Studies on the topic “Creating scientific explanations and comments of ghazals from Alisher Navoi’s “Garoyib us-sigar” divan in Uzbek and English” (in 2018-2020), (certificate # 04/1-2551 of Tashkent State University of Oriental Studies as of September 13, 2022). As a result, it served to develop scientific-theoretical conclusions about ghazal writing skills of Alisher Navoi, the use of traditional themes and details in creating new artistic discoveries, the aspects of the great poet’s poetic thinking related to the phenomenon of creative originality, and the theoretical value of the project was increased;

conclusions on Turkic sources relied on by Alisher Navoi in writing the poem “Iskander’s Wall”, a branch of Turkic iskandarnama, Turkic written sources that reflected the basics of Iskandar’s theme and preceded the time of Navoi, including “Devonu lugatit turk”, “Qutadgu bilig”, “Qisasi Rabguzi”, scientific-theoretical analyzes, information about divans by Lutfiy and Atoy, and that Navoi paid serious attention to works of Turkic thought in the area of literary and aesthetic interpretation were used in the practical project PZ-20170927147 implemented at Tashkent State University of Uzbek Language and Literature “Research of Turkic written sources from ancient times to the 14th century” (2018-2020) (certificate # 04/1-2665 of Tashkent State University of Uzbek Language and Literature as of September 24, 2022). As a result, there were highlighted the issues of reflection of Iskandar’s theme in ancient Turkic sources, of influence of historical events and sources in other languages on Turkic sources, a sphere of Turkic iskandarnama, the role of Turkic written sources in the formation of Turkic thought, in particular, Navoi’s worldview, as well as there were made important conclusions in this regard;

opinions and thoughts concerning the sources that Alisher Navoi relied on in writing the poem “Iskander’s Wall”, eighteen stories that Navoi introduced into the traditions of creating poems about Iskandar, the history of the main character and poetics – composition, image, plot creation skills, the author’s philosophical-ethical, socio-political goals were used to form the scenarios of the “Javohir” series broadcast on “O‘zbekiston tarixi” TV channel of the National Broadcasting Company of Uzbekistan (certificate # 06-31-540 of the National Broadcasting Company of Uzbekistan as of March 4, 2022). As a result, the presented new scientific conclusions, the history of the tradition of khamsa writing, and the theoretical considerations on the genesis and poetics of the poem “Iskander’s Wall”, first of all, were aimed at increasing the quality of the TV show, allowing the audience to have a deeper understanding of Alisher Navoi’s work, and served to inspire and form a sense of national pride in the young generation, and make them study the literary heritage.

Also, the sources of Alisher Navoi’s poem “Iskander’s Wall”, the originality of the work compared to the iskandarnames created within the framework of khamsa writing, the need and foundations of updating the existing interpretations of the image of Iskandar, skills, conclusions and analytical materials about Navoi’s contribution to khamsa writing tradition which were reflected in the dissertation were used in the TV broadcast project “Birgalikda oqiymiz” on the TV channel

“Madaniyat va Marifat” of the National Television and Radio Company of Uzbekistan (certificate # 01-02-03/59 of the National Broadcasting Company of Uzbekistan as of March 16, 2022). As a result, new evidence, opinions and theoretical conclusions served to increase the quality of TV shows, to increase the interest of the audience in the work of Alisher Navoi, to deepen the understanding of the history of khamsa writing tradition and artistry of the poem “Iskander’s Wall”.

Approbation of the research results. The research results were discussed at 6 international and 4 republican scientific-theoretical conferences.

Publication of research results. A total of 27 scientific papers were published on the topic of the dissertation, including 2 monographs and 15 articles in scientific editions recommended by the Higher Attestation Commission under the Cabinet of Ministers of the Republic of Uzbekistan for publication of the main scientific results of doctoral dissertations. 13 articles were published in republican scientific journals and 2 articles in foreign scientific journals.

The structure and scope of the dissertation. The dissertation consists of an introduction, four chapters, a conclusion, a list of used literature and appendices, the total volume is 260 pages.

MAIN CONTENT OF THE DISSERTATION

In the introduction, the topicality and necessity of the dissertation topic were substantiated, the aims and tasks, object, subject, scientific novelty and practical results of the research were highlighted, the scientific and practical significance of the obtained results was revealed, and information on implementation of the research results, their approbation and the structure of the dissertation was given.

The first chapter of the dissertation entitled “**History and sources of writing tradition about Iskandar**” consists of three parts. The first part is entitled “*Theological foundations of the theme of Iskandar in the West*”. This chapter explored the ancient foundations of the subject found in religious sources such as the Torah, the Bible, and the Talmud, their interrelationship, and their influence on later sources. The theme of Iskandar has a syncretic nature, and its roots go to various sources: Iskandar’s worldliness is related to historical sources, his prophethood or governorship is related to religious sources, his wisdom is related to philosophy or wisdom literature, and some motifs of the theme are related to folklore.

One of the difficulties in researching the topic is the mixing up of the works about Iskandar created before Alisher Navoi and the information of this nature in “Iskander’s Wall”. In order to distinguish them, to understand and interpret them correctly, it is necessary to know the genesis of each of them, to observe their historical evolution. In this process, it is not enough to know the facts related to the topic, it is necessary to observe the transfer of historical, religious, philosophical and folklore plots and motives to fiction, as well as to observe the literary development, to research traditional and new aspects. With the requirement of this goal, in the work, the sources on the theme of Iskandar were researched on the

basis of the chronological principle, because chronology is very important for observing the genesis and evolution of a certain topic and its image, plot, motives, their transformation into literature, and continuous analysis of artistic interpretation process.

The first foundations of the theme are considered to be found in religious sources and are related to religious teachings. There are two main sources of the story in the Bible: Alexander and Gog and Magog. Some information about Alexander is prophetic (the book of Daniel), some information is historical (the first book of Maccabees). Most of these reports were passed down to later sources as important cores of the subject. And the stories about Gog and Magog are completely apocalyptic in nature. In Judaism and Christianity, the above two events – Alexander and Gog – Magogs are considered to be separate events, they are not related. The textual representations of the connection of Gog and Magog with Alexander appeared at the beginning of AD. The works of Josephus Flavius played an important role in the emergence of such a tradition. Knowing these early religious foundations is important as it allows to determine the religious and ideological influences that played an important role in the further development of the subject, as well as to assess objectively various interpretations.

The book “Daniel” in the Torah is of great importance in the study of the genesis of the subject and is distinguished by its symbolic-allegorical image style. The main theme of the Alexander prophecies recorded in it is rulership, in which kingship is represented by the symbol of a “horn” (cornification, rog), including Alexander as a one-horned goat. Thanks to such images and interpretations, the horn motif later became an important component of Iskandar’s theme and served as the basis for the formation of images of *Iskandar having a horn*.

In Talmudic literature, there are the following episodes related to the topic:

1. Alexander’s visit to Jerusalem.
2. Alexander’s function of a judge between nations.
3. Alexander’s Ten Questions to the Elders of the Negev.
4. Alexander’s journey into darkness.
5. Alexander and the Amazons; golden bread event.
6. Alexander, living water and going to the door of paradise; eyelid.
7. Ascension of Alexander.
8. Alexander’s descent into the sea bottom.
9. King Casius and Alexander.

These plot lines are oriented to the ideology of Judaism, most of them are rabbinic plots, and served for the promotion of religious ideas. The main part of them was a transformation to the history and literature of the East, which has undergone a serious change under the influence of the Oriental worldview. Acquaintance with episodes in the Talmud helps to discover some aspects of the theme, to understand the genesis of some plots that are widespread in the East.

In the second part, called “*Ancient Greek romances about Alexander*”, the works of Diodorus, Pompeius Trogus (Justin), Plutarch, Arrian and Rufus, which occupy an important place in the history of the theme and illuminate the real

history of Alexander, were analyzed. At the end of the Hellenistic period, the tradition of writing the history of Alexander arose, and later this tradition was transformed into literature, creating a huge literary movement. In the study, the most reliable works covering the history of Alexander (Diodorus, Pompeius Trogus (Justin), Plutarch, Arrian, Rufus), the basis of the topic in Talmudic literature, the Pseudo-Callisthenes tradition, as well as a series of stories about Iskandar were created in the East. It is based on the fact that it served as a basis for understanding iskandarnames. It is shown that a good knowledge of these works allows a correct understanding of the theme future fate in the West and the process of reception, and serves as a criterion for defining the boundaries of historical truth and artistic plot.

Studies have shown that in Diodorus, Arrian and Justin, historiography, Ruth's short story, and Plutarch's philosophy and literature gained priority. The works of Diodorus, Arrian and Justin help to understand the genesis and evolution of the plot and images of the subject, while the works of Rufus and Plutarch help to discover the mentality, personality and character of the theme heroes. It can be said that Plutarch's work is the closest to literature among works of this type in terms of purpose, style and character.

Ancient Greek novels about Alexander show that the process of idealization and heroization of Alexander's personality began already in antiquity. In particular, the "impartiality" towards Alexander in Diodorus and Rufus was replaced by a completely positive position in Plutarch, and Plutarch interpreted Alexander as a personality possessing positive qualities. It can be said that the most common shortcoming of these works is the attempt to idealize the personality of Alexander and the lack of attention to the depiction of the second side of the issue, that is, the issues related to the Persians.

The third part is called "*Pseudo-Callisthenes tradition*". This part explores the brief history, main features and versions of the Pseudo-Callisthenes tradition. The relationship with the previous sources and the impact on the East, the version that gained importance in this process was determined, and its scientific description was created. Pseudo-Callisthenes is based on historical events, and at the same time, it has been seriously reworked and shaped by Egyptian mythology, and it has been revealed that it is a historical-legendary, folklore story created from the point of view of the interests of the Egyptians. It is hypothesized that its author was an Egyptian who lived in Alexandria during the Hellenistic period, knew the Ancient Greek language and history, and was well-versed in Egyptian mythology and history, because the main purpose of the work was to promote and protect the national ideology of the real Egyptians.

The Syriac version of Pseudo-Callisthenes was widespread in the East and had a strong influence on Oriental literature. Almost all historical events were reworked in it, and this process mainly took in five ways: *adding, reducing, mixing, replacing, and molding*. The Syriac version preserved the biblical basis of the theme. There are also parallels in Talmudic literature for three episodes related to Alexander (Alexander's Ten Questions to the Elders of the Negev; Alexander's

Journey into Darkness; Alexander and the Amazons). But judging the closeness of these episodes to historical reality, they passed to Pseudo-Callisthenes from historical sources. In the dissertation, the issue of the relationship of this version with the real history of Alexander is shown in a special table (Appendix 1).

The second chapter entitled **“The foundations and reception of Iskandar’s theme in the East”** consists of two parts. The first part is called *“The religious foundations of Iskandar’s theme in the East”*, and it consists of two parts: *“The issue of Zulqarnain”* and *“Diffusion of traditions in tafseers”*. In the first part, the story of Zulqarnain, which formed the basis of the subject in the East, and the legend of the living water – the life of the Prophet – were studied based on the first sources. The fact that the teachings of Islam had a significant impact on the development of the subject in the East, this great influence is based on the reliance on three important foundations – the Quran, hadiths and tafseers. It is proven that the tradition of writing works on the theme of Iskandar was enriched with new plot lines, characters, episodes and motives under their influence, improved in terms of content, and had original interpretations. It has been revealed that this happened in three important ways, such as the Zulqarnain issue, the Gog-Magog incident, and the story.

Studies have shown that the story of Zulqarnain, although it forms the basis of the theme in the East, is actually foreign to the theme of Iskandar and was added later. Attributing the story of Zulqarnain to Alexander began soon after the revelation of Surah “Kahf”, and the first initiators of this were representatives of the Christian circle. The tendency to attribute the story of Zulqarnain to Alexander is based on certain similarities in the activity of the two men and two false Christian legends about Alexander.

In the matter of the life of the Prophet (Khizr), it should be noted that those who attribute the story of Zulqarnain to Alexander claim that the story of Moses and his servant described in Surah “Kahf” (verses 60 – 82) was also created under the influence of the second of the above Christian legends⁷⁶. The story of Moses and his servant and the poetic legend attributed to Jacob of Seru are completely different from each other in terms of purpose and development of events. In the story of Moses, there is no intention to escape death and live forever, that is, there is no immortality motif in this story. In the Christian legend, Alexander goes to the land of darkness to seek immortality, and in general, any plot about life is based on the desire for eternity. It can be concluded from these that the main theme of the story of Moses and his servant is the question of life. It has nothing to do with myths and legends of this category.

In the second part called *“Diffusion of traditions in tafseers”*, the role of tafseers written on Surah “Kahf” in the evolution of the theme in the East and the reception of the foundations in the West, and the process of blending Alexander’s and Zulqarnain’s traditions by commentators, were researched. The leading trends

---

⁷⁶ Nöldeke T. Beiträge zur Geschichte des Alexanderromans. – Wien: In Commission bei F. Tempsky, 1890. – S. 32; Rubanovich Julia. The Alexander Romance. Romance and Reason: Islamic Transformations of the Classical Past. Ed. by R. Casagrande-Kim, S.Thrope, and R.Ukeles. – Princeton and Oxford: Princeton University Press, 2018. – P. 28.

that are directly related to the literature were defined in the comments made by the famous commentator of the East – Tabari, Motrudi, Zamakhshari, Fakhriddin Razi, Ibn Kasir.

It was shown that the pseudo-Christian legends of Pseudo-Callisthenes and Alexander had been accepted as genuine history by commentators, and that Israelite figures such as Ka'b al-Akhbar and Wahb bin Munabbih played an important role, but that they mainly rendered the false legends. It has been proved that in the 7th – 8th centuries, among Arab historians and commentators, the view that *Zulqarnain, who was mentioned in the Quran, is Iskandar*, thus, false foundations created misconceptions, and such views were widely spread in commentaries. Scholars such as Azraqi, Suhaili, and Ibn Kasir, who understood that the interpretation that “Zulqarnain is Alexander” contradicted the principles of Islam, opposed that view and said that it was a false interpretation, that Zulqarnain was a contemporary of Ibrahim a.s. and follower of the Hanifism, put forward the view that he was a faithful and just ruler, their approach freed Islam from various slanders, in short, Zulqarnain was not related to Alexander, Yajudj-Majudj to Gog-Magog, and the story of Moses was not related to the legend of living water, these interpretations were necessary in understanding significance of iskandarnames.

The second part of the chapter entitled “*The story of Alexander in the interpretation of eastern historians*” analyzes the attitude of eastern historians to the subject, how they accepted the history of Alexander and how they interpreted the story of Zulqarnain. The main aspects of Iskandar's story in the interpretation of Eastern historians were identified and the reasons for their emergence were explained. It has been shown that Christian legends about Pseudo-Callisthenes and Alexander were accepted as true history by Eastern historians, and as a result, there was a tendency to confuse the personalities of Zulqarnain and Iskandar (Alexander) and to mix the two events at the beginning of the Eastern historiography that appeared after Islam. It is based on the fact that the author-source of the view that “Zulqarnain is Alexander” was Wahb bin Munabbih (655 – 738), one of the early Islamic historians, and later Ibn Hisham (d. 833) followed him. In the work, it was proved that this way of thinking of early Islamic historians was mainly caused by ignorance of Alexander's real history, and that there were neither secular nor divine grounds for viewing and interpreting Zulqarnain and Iskandar as one person.

In the history of the East, mainly, the plot of Pseudo-Callisthenes is widespread and reworked. The first important change made by the historians of the East to the narrative is the addition of oriental details, images, motifs, episodes and plot lines, and the second is the innovations in the interpretation aspect. In the matter of interpretation, two trends are clearly distinguished in the history of the East - the Persianization of Iskandar and the Islamization of Iskandar. Also, in contrast to the interpretations, in the history of the East, there are two types of attitudes towards the personality of Alexander: one is positive and the other is negative.

The third chapter of the research is called **“Transformation of Iskandar’s story into the tradition of khamisa writing”**. In the first part of this chapter entitled *“The process of literary reworking of Iskandar’s story before Navoi”*, the iskandarnames of Nizami Ganjavi, Khusrav Dehlavi and Abdurahman Jami were analyzed and their sources, artistic features, and their worthy place in the development of tradition were shown. It has been researched that the sources based on the subject of Iskandar in Eastern literature contain a lot of fabrications compared to the truth. It has been studied that Iskandar’s image and story played an important role in the formation of the main literary interpretations.

The leading features of the theme of Iskandar in the eastern poem poetry are mainly manifested in the iskandarnames created within the tradition of khamisa writing. The literary source that had a significant impact on the formation of the work writing tradition about Iskandar in Khamisa writing is Firdausi’s poem. Firdausi’s poem also became a work that transformed the regressed subject into literature with more artistic plots and fictions. Firdausi’s Iskandarnoma later determined the main direction and trends characteristic of the theme development in the literature of the East. Nizami’s greatest innovation in the history of Iskandar history emerged in the matter of interpretation. Summarizing the three main interpretations in his work, Nizami decided to depict the image of Alexander as a figure who passes through three stages – first as a righteous king who took the world as a king, then as a sage who rose from kingship to the level of a philosopher by understanding the essence of the world, and finally from wisdom to the status of a prophet. This creative intention of Nizami, of course, also divided the plot into three major parts and led to the addition of many new parts.

Khusrav compared “Ainai Iskandari” to Nizami’s poem, and when Khusrav realized that it was difficult to show originality in the plot chapter, he focused on updating Nizami’s works in terms of composition and arranged the main part of the poem in the form of separate chapters consisting of three components. Khusrav’s division of the work plot into separate paragraphs covering several additional parts was a serious change. Khusrav’s attempt to avoid the tautology of the plot led to the fact that the basis of his plot was the tertiary reworked sources of the story of Iskandar.

Jami gave up the description of biography of Iskandar and focused on describing his speech and conversations. This is an originality not found in the predecessors, and it is the main creative principle that Jami relied on in writing his masnavi. Such approach led to the fact that the images of Iskandar’s activities served as an artistic template for the chronicles. Jami focused on the creation of the interpretation of Iskandar as a sage by bringing to the fore the aspect of the topic related to wisdom literature and created “Khiraadnamai Iskandari” as a purely philosophical and didactic work. Thus, the goal of innovation within the tradition forced every creative person to make serious changes and innovations.

The second part is called *“Improvement of the plot and images in the poem “Iskander’s Wall”*, and the main focus is to show the improvement of the plot, episode, image, motif and their specific interpretations in the poem by Navoi, in

which the writer, at first, changed the approach to the theme and the story, and focused on new and current scientific problems such as proving the reliance on authentic sources and determining their contribution to the existing tradition. Analysis has shown that Navoi tried to get as close as possible to the historical roots of Iskandar's theme. Interpreting the story of Iskandar from different perspectives, he paid more attention to the compatibility of his images with historical reality. In writing "Iskander's Wall", Navoi compared the information with historical works, besides relying on the advice of Nizami, Khusrav poems, and the level of reliability of the source, and attached importance to regular improvement of existing images and interpretations. Navoi's plot draws heavily on Ancient Greek novels through the Syriac version of Pseudo-Callisthenes. Navoi changed the places he considered necessary, updated them on the basis of history and life and literary logic.

Navoi believed that Nizami and Khusrav focused on Iskandar's story, and Jami focused on Iskandar's words. Navoi considered these two approaches as two different ways in the history of the subject, and by synthesizing them in his work, he founded a new approach – the third way.

The main purpose of studying the genesis of Alisher Navoi's poem "Iskander's Wall", is not to determine how well the artistic reality corresponds to the historical reality or what mistakes the writers made, but to determine the ratio of historical reality and artistic plot, to highlight the historical-artistic evolution and transformation of a certain basis, to explain its improvement, in the end, is to demonstrate Navoi's creative originality on a scientific basis. Determining the ratio of historical truth and artistic plot allows to determine the originality of a concrete creative person within a specific literary tradition - personal creative initiatives. Determining the creative initiatives of a creative person from the framework of tradition means determining the creative personality, mentality and outlook of the creative person.

The fourth chapter is named "**Mastery of Navoi in description**". The first part, "*The poetics of titles*", consists of substantiation of Navoi's principles in creating a title, the presence of several constants inherent to this process. Also, it is based on the fact that there are features, which definition is important in understanding the work and imagining the artist's skills. The most general rule for Navoi's titles is to express the content of the events in the chapter, in which there are three aspects: preparing the reader for them by showing the content of the details or introducing the direction of the image, every time recreating the content of the chapter with original poetic expressions, and analyzing the repetition of the feature of the title not fully reflecting the content of the chapter done. There are two characteristics related to Navoi's composition the title script. One is that the title consists of *an image* and *description*, and the other is that the title fits the composition of the corresponding chapter or work. Another of the most common regularities characteristic of Navoi's titles is high artistic expression. As the aspects that show Navoi's mastery in creating a title, it is possible to show that he strives to depict the whole content figuratively based on a dominant (or one) word,

gives symbolic hints about the essence of the main part in the title, brings out a specific allusion to the title.

The second part of the chapter is named “*Reflection of Navoi’s creative individuality in stories*” and it studies the manifestation of this phenomenon in both formal and substantive aspects. In the analysis of the first aspect, we focused on the relationship of the stories described by Navoi with the architecture of the poem, its role and function in its formation. It is based on the fact that Navoi’s stories have a strong connection with the previous and subsequent parts, and this connection is especially evident in the content transformation. It is shown that the four parts in one chapter complement and develop each other in terms of content and that one cannot be understood without the other. It is noted that the function of stories in this system is two-way – to provide communication with the previous and subsequent parts. The reflection of Navoi’s creative individuality in the content of the stories, the creative originality of the writer and the skill of processing traditional material are shown in the example of the analysis of the story “Iskandar and pauper”, which gained conceptual importance in “Iskander’s Wall”. The ancient roots of this story, its evolution in the period before Navoi and the innovations introduced by Navoi are revealed on a scientific and theoretical basis.

In the third part of the chapter, entitled “*Stylistic characteristics of the poem*”, an attempt was made to show several important features of Navoi’s image style, using the examples of different parts and levels of the poem. It has been stated that there are several canonical features of Navoi’s style of expression, such as poetic variation, consistency, proportionality, expression or statement based on contradiction, moderation, and various examples have been thoroughly analyzed. It is explained that these characteristics of Navoi’s describing style are, first of all, the expression of the author’s creative way of thinking and worldview, and that Navoi’s way of thinking was formed by the scientific-literary, cultural-educational environment, social-political conditions of the 15th century. It is based on the fact that Navoi raised the tradition of writing about Iskandar to a new level in terms of artistic image and poetic interpretation.

GENERAL CONCLUSION

1. Studying the genesis and poetics of literary phenomena in relation to each other leads to the understanding of literary process regularities, the content of literary relations, the author’s creative originality, and finally, the understanding of the logic of the development of world literature. Examining the genesis of a particular work is not only to show the first sources, but also to check the historical-literary evolution of the work’s theme, plot, images and artistic interpretations. Therefore, creative originality, which is the basis of the existence of a creative person or a work, is concretely manifested only in the combination of genetic and poetic approaches.

2. The theme of Iskandar has a syncretic nature, and its roots go to very ancient sources of different nature: the image of Iskandar’s worldliness is related to

historical sources, the image of his prophethood or governorship is related to religious sources, the image of his wisdom is related to philosophy or wisdom literature, and some other motifs are related to folklore.

3. It is believed that the first reports about Alexander, who gained literary fame in the whole world and caused the emergence of a literary tradition, came in the Bible. In the Bible, there are two main sources of the subject - Alexander and Gog and Magog. Some information about Alexander is prophetic and some information is historical. And the stories about Gog and Magog are completely apocalyptic in nature. The Bible does not mention Alexander's connection with Gog-Magog. Concepts of their connection appeared in the AD period and became important in creating further images and interpretations of the subject.

4. Ancient historians started the tradition of writing a special work about Alexander for the first time at the end of the Hellenistic Age. This tradition later began to be transferred to literature. These historical sources are episodes from Talmudic literature, the Pseudo-Callisthenes tradition, and stories about Iskandar created in the East, especially those created within the context of khamisa writing are the first sources of iskandarnames. These works make it possible to correctly understand the future fate of the subject in the West and the East, to study the historical changes in the subject. It serves as a criterion for determining the boundary between historical truth and artistic plot.

5. Pseudo-Callisthenes was based on historical events, and at the same time it was seriously processed and shaped by Egyptian mythology, it is a story of historical-legendary and folkloric nature, created on the basis of Egyptian ideology. Its Syriac version had a strong influence on the East. This influence was manifested in history, interpretation and literature in a unique way.

6. Islamic teachings had a serious impact on the development of the subject in the East. In particular, Surah "Kahf" (18:60-98) marked a turning point in the Eastern evolution of the theme and tradition. The theme was enriched with new plot lines, characters, episodes and motifs influenced by Islam.

7. Although the story of Zulqarnain forms the basis of the theme in the East, it was actually mistakenly added to the theme of Iskandar. The process of attributing the story of Zulqarnain to Alexander and mixing the two stories began shortly after the revelation of Surah "Kahf", the first initiators of which were representatives of the Christian circle. However, Alexander and Zulkarnain are not the same person. The tendency to attribute the story of Zulqarnain to Alexander is based on certain similarities in the activities of the two men and two false Christian legends about Alexander.

8. Early Eastern historians and commentators accepted the Pseudo-Callisthenes narratives and Christian legends as true history, and as a result, false foundations created misconceptions and such views were widespread in history and interpretations. The main reason for imagining Iskandar and Zulqarnain as one person is ignorance of Alexander's real history and reliance on the Pseudo-Callisthenes tradition. Historians and commentators with little knowledge of the original history have opposed the merging of the two traditions.

9. Eastern writers relied on the conclusions of commentators and historians and followed them in the matter of truth. The characteristics of the sources influenced the literature of the East and determined the main literary interpretations of Iskandar's story and image. The development and leading trends of the theme of Iskandar in the Eastern poem poetry are mainly manifested in the iskandarnames created within the tradition of khamisa writing. Nizami renewed the traditions of Firdausi in terms of canonical sources, composition and plot, made serious changes in interpretation, and determined the further development of the subject in the tradition of khamisa writing.

10. Khusrav and Jami based their poems on Nizami's "Iskandarnama", therefore they well understood that it was difficult to update Nizami's works in terms of the plot, and they focused on originality by giving priority to certain aspects of the subject. Khusrav tried to show the discovery in terms of composition. Achieving gradualism based on relying on the integrity of individual parts was a completely new phenomenon in the history of iskandarnoma writing. Jami, on the other hand, gave up the aspects of biography of Iskandar and focused on describing his speeches and conversations. It was manifested as a new literary phenomenon that did not occur in its predecessors. He expanded the possibility of free use of the traditional plot and emphasis on the moral and didactic aspect.

11. The desire not to repeat the predecessors within the tradition and to seriously engage in "Khamisa takmili" (*khamisa improvement*) prompted Navoi to innovate. In fact, the composition of Khusrav's poem came to this form or the reduction of the volume of Khusrav and Jami's iskandarnames is also related to this trend. From the point of view of style, Firdausi's "Iskandarnoma" is a true war novel, since Nizami, the lyrical and didactic spirit began to enter the tradition of writing stories about Iskandar. From Khusrav's masnavi, the combative nature of the subject has weakened, and the educational and didactic spirit has begun to prevail. In Jami's interpretation, the moral and didactic character has achieved complete priority. According to its genesis, the topic, which was dominated by historicity and war history, acquired a moral and didactic character by the time of Navoi.

12. Navoi, first of all, changed the approach to the issue - he intended to depict the history of Iskandar in accordance with the relatively ancient and natural scope of the subject. Such a creative intention required the historical layer to come to the fore in the image. In this regard, in order not to repeat the work of his predecessors, he went the way of improving the existing plot and images, adding new parts and subordinating them to the original literary and aesthetic concept.

13. In the interpretation of the story of Iskandar, Navoi paid more attention to the compatibility of his images with historical reality. In writing "Iskander's Wall", besides relying on the advice of Nizami, Khusrav's poems, Jami, he compared the information with historical works and sorted it according to the level of truthfulness and reliability of the source. The plot he created is largely based on the Syriac version of Pseudo-Callisthenes. Navoi changed the places he considered

necessary, updated them from the point of view of history and life and artistic logic.

14. Navoi saw the telling of Iskandar's story by Nizami and Khusrav, and Jami's focus on the wisdom of Iskandar as two different approaches in the history of the subject, and by synthesizing them, he started a new approach – the third way. In fact, in the literary development of the topic before Navoi, no work was created that provided a balance of worldliness and philosophical-didactic aspects, and fully reflected the author's creative attitude. Through such an approach, Navoi innovated the literary development not only of the theme, but he laid the foundation for a new version.

15. Navoi created the poem "Iskander's Wall" at a high artistic level. First of all, it was manifested in the matter of interpretation, and the changes in the image were characterized by their absolute originality. Navoi's creative individuality was concretely manifested in all parts of the poetic whole of the poem. Canonical characteristics such as *poetic variation*, *consistency* (composite thinking, justification or interpretation, logical consistency), *proportion*, *conflict-based expression*, and *moderation* showed common aspects typical for Navoi's image style. On the other hand, these characteristics of Navoi's depiction style were formed based on the author's creative way of thinking and worldview and were shown as an example of Navoi's great creativity.

**НАУЧНЫЙ СОВЕТ DSc.03/30.12.2019.Fil.19.01 ПО ПРИСУЖДЕНИЮ
УЧЕНЫХ СТЕПЕНЕЙ ПРИ ТАШКЕНТСКОМ ГОСУДАРСТВЕННОМ
УНИВЕРСИТЕТЕ УЗБЕКСКОГО ЯЗЫКА И ЛИТЕРАТУРЫ ИМЕНИ
АЛИШЕРА НАВОИ**

**ТАШКЕНТСКИЙ ГОСУДАРСТВЕННЫЙ УНИВЕРСИТЕТ
УЗБЕКСКОГО ЯЗЫКА И ЛИТЕРАТУРЫ ИМЕНИ АЛИШЕРА НАВОИ**

ИСМОИЛОВ ИЛЁС АБДУКАЮМОВИЧ

**ГЕНЕЗИС И ПОЭТИКА ПОЭМЫ АЛИШЕРА НАВОИ
«САДДИ ИСКАНДАРИ» («СТЕНА ИСКАНДЕРА»)**

10.00.02 – Узбекская литература

**АВТОРЕФЕРАТ
диссертации доктора наук (DSc) по филологическим наукам**

Ташкент – 2022

Тема диссертации доктора наук (DSc) по филологическим наукам зарегистрирована в Высшей аттестационной комиссии при Кабинете Министров Республики Узбекистан за № В2021.4. DSc/Fil351.

Диссертация выполнена в Ташкентском Государственном университете узбекского языка и литературы имени Алишера Навои.

Аннотация диссертации размещен на трех языках (узбекский, английский, русский, (резюме)) на веб-сайте Ученого совета (www.tsuull.uz) и на информационно-образовательном портале «ZiyoNet» (www.ziyo.net).

Научный консультант:

Сирожиддинов Шухрат Самариддинович
доктор филологических наук, профессор

Официальные оппоненты:

Шадмонов Нафас Намозович
доктор филологических наук, профессор

Муҳиддинов Муслиҳиддин Кутбиддинович
доктор филологических наук, профессор

Эшанкулов Хусниддин Примович
доктор филологических наук, доцент

Ведущая организация:

Институт узбекского языка, литературы и
фольклора Академии наук Республики
Узбекистан

Защита диссертации состоится на заседании Научного совета DSc.03/30.12.2019.Fil.19.01 по присуждению ученых степеней при Ташкентском государственном университете узбекского языка и литературы имени Алишера Навои «19» 12 2022 года в 10 (Адрес: 100100, Ташкент, Яккасарайский район, ул. Юсуф Хос Хожлиб, 103. Тел. (99871) 281-42-44, факс (99871) 281-42-44. (www.tsuull.uz).

С диссертацией можно ознакомиться в Информационно-Ресурсном центре Ташкентского государственного университета узбекского языка и литературы имени Алишера Навои (зарегистрирована за номером 239). Адрес: 100100, Ташкент, Яккасарайский район, ул. Юсуф Хос Хожлиб, 103. Тел. (99871) 281-42-44, факс (99871) 281-42-44. (www.tsuull.uz).

Аннотация диссертации разослана «10» 12 2022 года.
(Протокол рассылки № 1 от «10» 12 2022 года).

П.П.Адизова
председатель Научного совета по
присуждению ученых степеней,
д.ф.н., профессор
К.У.Пардаев
ученый секретарь Научного совета по
присуждению ученых степеней,
д.ф.н., доцент
К.Б.Юлдашев
председатель научного семинара
при Научном совете по присуждению
ученых степеней, д.п.н., профессор

ВВЕДЕНИЕ (аннотация диссертации доктора наук (DSc))

Цель исследования состоит в освещении древних корней и истоков творчества поэта, трансформации идей и интерпретаций, научном обосновании вклада Навои в совершенствование темы и литературной традиции посредством взаимосвязанного изучения генезиса и поэтики поэмы «Стена Искандера».

Задачи исследования:

выявить первоисточники темы Искандара, их содержание и ведущие черты;

изучить процессы трансформации и рецепции истории Александра и традиции Псевдо-Каллисфена в восточные источники на основе достоверных религиозно-исторических источников;

проанализировать взаимосвязь реальной истории Александра, версий Псевдо-Каллисфена и рассказа Зулкарнайна искандарнома, созданных в традиции Хамса, определить основные тенденции и выяснить влияние на поэму «Стена Искандера»;

показать генезис сюжета и персонажей поэмы «Стена Искандера» из первоисточников, проверить важные аспекты трансформации и развития идейно-художественных интерпретаций;

теоретически обосновать достойное место поэмы «Стена Искандера» в традиции написания произведений об Искандаре, развитии нововведений и изменений, внесенных Навои в существующую традицию и созданной им новой версии.

В качестве объекта исследования взята поэма «Стена Искандера» из произведения Алишера Навои «Хамса», текст подготовлен П. Шамсиевым в 1958 году. Также проведено исследование экземпляра эпоса, изданного в 2006 году, подготовленного на основе научно-критического текста М.Хамидовой и В.Рахмоновым.

Научная новизна исследования:

выявлены древние корни и основы темы Искандара, рецепция их на Востоке, освещен процесс переработки в религиозно-исторических источниках, и путем их исследования обосновано, что традиции и трактовки Александра и Зулкарнайна были ошибочно добавлены в первоисточники;

превращение рассказа об Искандаре в традицию написания Хамса, каждое новое авторское дополнение существующей традиции подтверждено достоверными фактами об искандарнаме Низами Гянджеви, Хусрава Дехлеви, Абдурахмана Джамии и Алишера Навои;

генезис поэмы «Стена Искандера» рассмотрен с точки зрения образа, сюжета, композиции, эпизода, мотива, интерпретаций на основе наиболее достоверных и ранних источников на Западе и Востоке, а также исходных картин образов Навои и способов их показано, что поэт использовал их в литературно-эстетических целях и улучшил существующее положение.

вопрос о поэтике произведения «Стена Искандера» основан на изучении трансформации и художественной реинтерпретации религиозно-исторических и литературных толкований в истории сюжета к творчеству Навои, поэтики эпических заглавий, проявления творческой индивидуальности писателя в рассказах, мастерства обработки традиционного литературного материала, изучения некоторых ведущих особенностей стиля изображения.

в истории темы доказано достойное место поэмы «Стена Искандера», творческие инициативы и самобытность Навои, совершенствование традиции написания искандарнама и закладка новой версии.

Внедрение результатов исследования. На основе разработанных теоретических и практических выводов, рекомендаций и разработок в исследовании:

новые сведения о генезисе и поэтике поэмы «Стена Искандера», взгляды на особенности творческой лаборатории Навои, новые трактовки переработки поэтом Навои традиционной темы, место поэмы «Стена Искандера» в истории письменной традиции об Искандаре, а выводы, связанные с нововведениями Навои, использованы в фундаментальном проекте ОТ-Ф1-030, выполненном в Ташкентском государственном университете узбекского языка и литературы, по теме «Издание многотомной монографии (Том 7) по «Истории узбекской литературы» (в 2017 – 2020 гг.), (справка № 04 /1-2550 Ташкентского государственного университета узбекского языка и литературы от 13 сентября 2022 года). В результате проект обогатился новыми научными взглядами, теоретическими сведениями и новыми источниками по генезису и поэтике поэмы «Стена Искандера» относительно традиции и новаторских явлений;

закономерности, характерные для проявления темы Искандара в лирике Алишера Навои, образы Искандара, Хизра, Гог-Магога, сущность образов, связанных с мотивами тьмы, живой воды и зеркала Искандара в газелях поэта, научные и теоретические выводы относительно различных литературно-мистических интерпретаций поэтических фигур талмех были использованы в практическом проекте «ПЗ-№20170930393», выполненном в Ташкентском государственном университете востоковедения, по теме «Создание научных объяснений и комментариев газелей из дивана Алишера Навои «Гаройиб ус-сигар» на узбекском и английском языках» (в 2018 – 2020 гг.), (справка № 04/1-2551 Ташкентского государственного университета востоковедения от 13 сентября 2022 года). В результате это способствовало разработке научно-теоретических выводов о мастерстве Алишера Навои в написании газелей, использованию традиционных тем и деталей в создании новых художественных открытий, аспектов поэтического мышления великого поэта, связанных с феноменом творческого своеобразия.

выводы о тюркских источниках, на которые опирался Алишер Навои при написании дастана «Стена Искандера», о сфере искандарнама на тюркских языках, тюркских письменных источниках, отражавших основы

темы Искандара и предшествовавших времени Навои, в том числе, «Девону лугатит тюрк», «Кутадгу билиг», «Кисаси Рабгузи», о научно-теоретических анализах, сведениях о диванах Лютфий, Атойи, выводы о том, что Навои уделял серьезное внимание произведению тюркской мысли в области литературно-эстетического осмысления были использованы в практическом проекте ПЗ-20170927147, выполненном в Ташкентском государственном университете узбекского языка и литературы, по теме «Исследование тюркских письменных источников с древнейших времен до XIV века» (2018-2020 гг.) (справка № 04/1-2665 Ташкентского государственного университета узбекского языка и литературы от 24 сентября 2022 года). В результате, достигнуто широкое освещение вопросов отражения темы Искандара в древнетюркских источниках, влияния исторических событий и источников на других языках на тюркские источники, сферы искандарнаме на тюркских языках, роли тюркских письменных источников в формировании тюркской мысли, в частности, мировоззрения Навои, и изложены важные выводы в этом отношении;

мнения и размышления об источниках, на которые опирался Алишер Навои при написании поэмы «Стена Искандера», восемнадцати рассказах, которые Навои ввел в традиции создания поэм об Искандаре, истории главного героя и поэтике – композиции, образе, мастерстве создания сюжета, философско-этические, общественно-политические цели автора использованы при формировании сценариев цикла передач «Жавохир», транслируемых на телеканале «Ўзбекистон тарихи» Национальной телерадиокомпании Узбекистана (справка № 06-31-540 Национальной телерадиокомпании Узбекистана от 4 марта 2022 года). В результате, представленные новые научные выводы, история традиции написания хамса, теоретические соображения о генезисе и поэтике эпоса «Стена Искандера», прежде всего были направлены на повышение качества телепередачи, и послужили для вдохновения, позволяя зрителям глубже понять творчество Алишера Навои, формируя у молодого поколения чувство национальной гордости, побуждая к изучению литературного наследия.

Источники поэмы Алишера Навои «Стена Искандера», оригинальность произведения по сравнению с искандарнама, созданными в рамках традиции написания хамса, необходимость основания актуализации существующих трактовок образа Искандара, навыки, выводы и аналитические материалы о вкладе Навои в традицию написания хамсы, отраженные в диссертации, были использованы в проекте телепередач «Биргаликда ўқиймиз» на телеканале «Маданият ва маърифат» Национальной телерадиокомпании Узбекистана (справка № 01-02- № 03/59 Национальной телерадиокомпании Узбекистана от 16 марта 2022 года). В результате новые доказательства, мнения и теоретические выводы послужили повышению качества телепередач, повышению интереса зрителей к творчеству Алишера Навои, углублению понимания истории традиции написания хамсы и художественности поэмы «Стена Искандера».

Структура и объем диссертации. Диссертация состоит из введения, четырех глав, заключения, списка использованной литературы и приложений, общий объем работы 260 страниц.

ЭЪЛОН ҚИЛИНГАН ИШЛАР РЎЙХАТИ
LIST OF PUBLISHED WORKS
СПИСОК ОПУБЛИКОВАННЫХ РАБОТ

I бўлим (I part; I часть)

1. Исмоилов И. Алишер Навоийнинг «Садди Искандарий» достони генезиси ва поэтикаси. Монография. – Тошкент: BAYOZ, 2022. – 320 б.
2. Ismoilov I. Navoiy ijodida Iskandar obrazi talqinlari. Monografiya. – Toshkent: BAYOZ, 2020. – 128 b.
3. Ismoilov I. Iskandar oynasi // Oltin bitiglar, 2019. – № 4. – В. 68-98 (10.00.00; № 32).
4. Ismoilov I. The Image Of Iskandar In Turkic Sources // International Journal Of Scientific & Technology Research, 2020. Volume 9, Issue 02. – P. 1195 – 1200. (№ 3; Scopus. № 23; SJIF, 6.31).
5. Исмоилов И. «Садди Искандарий» достонидаги адабий таъсир ва ўзига хослик хусусида // Ўзбекистонда хорижий тиллар, 2020. – № 3. – Б. 229-235 (10.00.00; №17).
6. Исмоилов И. «Садди Искандарий» композициясининг компаративистик таҳлили // «Темурийлар даврида яратилган «Хамса»ларнинг компаративистик тадқиқи ва уларнинг Шарқ адабиётидаги ўрни» мавзусидаги халқаро илмий-назарий анжуман. – Самарқанд: 2020. – Тошкент, 2020. – Б. 44-49.
7. Ismoilov I. About the Talismans of Iskandar (Alexander) by Alisher Navoi // International Journal of Linguistics, Literature and Culture, 2021. Volume 7, No. 3. – P. 139 – 145. (№ 23; SJIF, 6.704).
8. Исмоилов И. Доро ва Искандар можароси тасвирининг генезиси // Ўзбек тили ва адабиёти, 2021. – № 6. – Б. 51-56 (10.00.00; №14).
9. Исмоилов И. Алишер Навоий Искандарнинг насаби ҳақида // ЎЗМУ хабарлари, 2021. – № 1/5/2. – Б. 186-189 (10.00.00; №15).
10. Исмоилов И. Искандарнинг Ҳиндистон ва Чинга юришлари Алишер Навоий талқинида // Ilm sarchashmalari, 2021. – № 11. – Б. 147-150 (10.00.00; №3).
11. Ismoilov I. Alisher Navoiyning “Saddi Iskandariy” dostoni debochasi badiiyati // Oltin bitiglar, 2021. – № 1. – В. 101-119 (10.00.00; № 32).
12. Ismoilov I. Alisher Navoiyning “Saddi Iskandariy” dostonida fol motivi va uning ildizlari // Xorazm Ma'mun akademiyasi axborotnomasi, 2021. – № 10. – В. 387-390 (10.00.00; № 21).
13. Ismoilov I. Tafsirlarda Iskandar mavzusiga oid talqinlar // Oltin bitiglar, 2021. – № 2. – В. 3-19 (10.00.00; № 32).
14. Исмоилов И. Сравнение искандарнаме Джами и Навои // Материалы международной научно-практической конференции, на тему «Развитие

литературных и культурных связей между Таджикистаном и Узбекистаном: состояние и перспективы». – Душанбе: 2021. – С. 163 – 169.

15. Исмоилов И. Алишер Навоийнинг Низомий ва унинг «Хамса»сига муносабати // Ўзбекистон миллий ахборот агентлиги – ЎЗА Илм-фан бўлими (электрон журнал), 2021 май ойи сони. – Б. 115-125.

16. Ismoilov I. Iskandar va gado ziddiyati: Navoiy tasvirlarining qadimiy asoslari // Filologiya masalalari, 2022. – № 1. – В. 3-22 (10.00.00; №18).

17. Ismoilov I. “Saddi Iskandariy” dostonida me’rojning badiiy tasviri // Til va adabiyot ta’limi, 2022. – № 5. – В. 14-16 (10.00.00; №9).

18. Ismoilov I. “Saddi Iskandariy” dostonida fol motivi va uning transformatsiyasi // Namangan davlat universiteti axborotnomasi, 2022. – № 3. – В. 796-800 (10.00.00; №26).

19. Ismoilov I. Iskandar qissasi Firdavsiy va Nizomiy talqinida // “O‘zbekistonda xorijiy tillar” ilmiy-metodik elektron jurnal, 2022. – № 4. – В. 132-146 (10.00.00; №17).

20. Ismoilov I. “Saddi Iskandariy” dostonida himmatning poetik talqini // Respublika ilmiy anjumani materiallari to‘plami. II kitob. – Toshkent: “Adast poligraf”, 2022. – В. 43-48.

21. Исмоилов И. Искандар васияти Алишер Навоий талқинида // Таълим-тарбия жараёнига инновацион ёндашувлар, муаммо ва ечимлар (Республика конференцияси материаллари). – Тошкент: 2022. – Б. 237 – 239.

II бўлим (II part; II часть)

22. Ismoilov I. Nizomiy “Iskandarnoma”sining o‘zbek adabiyotshunosligida o‘rganilishi // O‘zbekiston: til va madaniyat, 2019. – № 4. – В. 43-52.

23. Ismoilov I. Navoiy ijodida Ya’juj-Ma’juj obrazi // Navoiy va XXI (xalqaro konfrensiya). № 5. – Toshkent: TURON-IQBOL, 2020. – В. 130-132.

24. Ismoilov I. The poetry of the dibacha (preface) of Sadd-i-Iskandari (Alexander’s Wall) by Alisher Navoi // The Journal of Eurasian Turkic Studies. June, 2021, VOL. 6. – P. 108-128.

25. Ismoilov I. Alisher Navoiy Iskandarning yoshi haqida // Navoiy va XXI (xalqaro konfrensiya). № 6. – Toshkent: 2021. – В. 443-446.

26. Исмоилов И. Псевдо-Каллистен аънаси ва Навоийнинг «Садди Искандарий» достони // «Алишер Навоий ижодий меросининг умумбашарият маънавий-маърифий тараққиётидаги ўрни» мавзусидаги халқаро илмий конференция материаллари. – Навоий: 2021. – Б. 272 – 275.

27. Исмоилов И. «Искандар ва гад» ҳикояти генезиси (Республика конференцияси тўплами). – Тошкент: 2022. – Б. 95 – 111.

**Автореферат «Олтин битиглар» журнали таҳририятида
таҳрирдан ўтказилди.**